

VALLÁSANTROPOLÓGIAI TANULMÁNYOK
KÖZÉP-KELETEURÓPÁBÓL

1.

Sorozatszerkesztő
Pócs Éva

BOSZORKÁNYOK,
VARÁZSLÓK
ÉS DÉMONOK
KÖZÉP-KELET-EURÓPÁBAN

Szerkesztette
KLANICZAY GÁBOR és PÓCS ÉVA

Balassi Kiadó · Budapest

Készült
a Pécsi Tudományegyetem Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszékén.
Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről,
az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214. számú
támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.

A könyv kiadását támogatta

a Nemzeti Kulturális Alap,
továbbá a „Népi vallás a keleti és nyugati kereszténység határán:
folyamatosság, változások és kölcsönhatások” című, 324214. számú EKT-projekt.

A borítón
Ulrich Molitor *De Lamius et phitonice mulieribus* című,
1489-ben, Kölnben megjelent könyvének fedőlapja:
két boszorkány esőt varázsol kakas és kígyó forrázásával

A mutatót készítette
KIS-HALAS JUDIT
TÓTH G. PÉTER

© Szerkesztők, 2014
© Szerzők, 2014

ISSN 1418-2734
ISBN 978-963-506-943-9

Felelős kiadó a Balassi Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Helfrich Judit
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
A borítót tervezte Szák András
Tördelte Mocsonoky Gábor
A nyomdai munkálatokat a Séd Nyomda Kft. végezte
Ügyvezető igazgató Katona Szilvia
www.sednyomda.hu

Tartalom

Előszó (KLANICZAY GÁBOR–PÓCS ÉVA)	7
Sz. KRISTÓF ILDIKÓ: Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények, teendők – 2013-ban	17
Tóth G. Péter: A mágia dekriminalizációja és a babonaellenes küzdelem Magyarországon és Erdélyben, 1740–1848	63
Bárth Dániel: Demonológia és katolikus felvilágosodás a 18. századi Magyarországon	85
Mézes Ádám: <i>Visum repertum</i> – Georg Tallar és az 1753-as vámpírvadászat	109
Pakó László: Boszorkányvadás az anyagi érdek és a bosszúvágy szolgálatában	155
Czegényi Dóra Andrea: Boszorkányképzetek a 18. századi szilágysági periratokban	171
D. Szakács Anita: Egy kis közösség belső konfliktusai	239
Klaniczay Gábor: Gyógyítók a magyarországi boszorkányperekben	263
Kis-Halas Judit: <i>Divinatio diabolica</i> és bűbajos orvoslás	307
Pócs Éva: „Sárkányos” idővarázslók Magyarországon és a Balkán-félszigeten	363
Ilyefalvi Emese: „Ebszar, kutyaszar, semminek tartom, meggyógyítom...”	411
Takács György: Kantéros, gurucsás, buszkurja, fermekás	455
Tárgymutató	499
Személynévmutató	513
Helynévmutató	519

KIS-HALAS JUDIT

Divinatio diabolica és bűbájos orvoslás¹
*Mágikus szakértők a boszorkányság változó diskurzusában
a kora újkori Nagybányán*

Ez a tanulmány a kora újkori Nagybánya mágikus és egészségügyi piacának bemutatására tesz kísérletet, ahogyan az a boszorkányvádaskodás narratív kontextusában megismerhető. Elemzésemben három, viszonylag jó forrásadottságú időszak alapján térképezem fel a városban és környékén praktizáló népi mágikus szakértőket, egymással és klientúrájukkal kiépített kapcsolataikat. Egyelőre nem lehet célom a népi mágikus szakértők alakjával és tevékenységével összefüggő hiedelemkészlet teljes körű, összehasonlító elemzése, esetenként mégis kitérek e képzetek sajátos, helyi megjelenési formáira is. A forrásaim szabta korlátok figyelembevételével helyezem el a népi mágia specialistáit Nagybánya korabeli társadalmában, amennyiben a perakták camera obscurája ebbe betekintést enged. Vizsgálatomban nem ismertetem részletesen a Nagybányán folyt boszorkányüldözés történetét, de rámutatok azokra a momentumokra, amelyek szerepet játszhattak az egyes mágikus szakértőkhöz kapcsolt boszorkányvadás kialakulásában.

Az egészségügyi piac (*medical market* vagy *marketplace*) kifejezés az 1980-as években indult hódító útjára a modern állam kialakulását és a medikalizációt megelőző időszak egészségügyét leíró, új társadalomtörténeti kutatások kulcsfogalmaként.² A hagyományos orvostörténeti megközelítések a kora újkori orvostudományról a korabeli képzett orvosok vagy más tanult szerzők munkái alapján úgy írtak, mint az orvosdoktorok–seb-orvosok–gyógyszerészek szigorú hármashierarchiájára épülő egységről. Mivel a „nem hivatalos” orvosok, köztük a népi gyógyítók, a gyógyító élő szentek, a vándororvosok, a sarlatánok e rendszeren kívül estek, a kutatók csak érintőlegesen, vagy egyáltalán nem foglalkoztak velük. Az újító szellemű társadalom- és kultúrtörténeti vizsgálatok azonban egészen másnak látták a kora újkori társadalmak egészségügyi rendszerét:

¹ Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről, az Európai Közöség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214. sz. támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.

² Jenner–Wallis 2007, 1–2.

inkább a pluralitásra épülőnek, mint hierarchikusnak, amelyben a különböző szakterületek közti határok még képlékenyek és átjárhatók, és amely a piac szabályai szerint működik.³ Ezen a piacon a vevők, vagyis a betegek igény szerint választhattak a számukra leginkább megfelelő ajánlatok közül, mérlegelve az eladók, azaz a gyógyítók eredményességét, hozzáállását – és nem utolsósorban az áraikat. Ennek a modellnek megfelelően, a kora újkori Nagybányán és környékén tevékenykedő mágikus és/vagy gyógyító praxist folytató személyeket, valamint klientúrájukat a mágikus szolgáltatások helyi piacának alkotórészeiként értelmezem. Amikor megpróbálok képet adni e piacnak azon szeletéről, amely a boszorkányság dokumentumaiból ismerhető meg, többek között a következő kérdésekre keresem a választ: 1) Milyen szolgáltatásokat kínáltak az egyes specialisták, és milyen elvárásokkal jelentkeztek a kliensek? 2) Hogyan jött létre a kereslet és a kínálat találkozása, vagyis milyen szabályai éltek a gyógyító vagy specialista megbízásának a helyi szokásjogban;⁴ és milyen módon fizettek a szolgáltatásokért?⁵ 3) Hogyan szabályozták vagy szankcionálták a nem kielégítő szolgáltatást (kezelést), vagyis mit tett a beteg, ha elégedetlen volt, és miként reagált erre a gyógyító vagy a specialista? 4) Milyen más szférái léteztek még a nagybányai egészségügynek⁶ a helyi borbélyokon kívül, volt-e városi orvos, sebészorvos, illetve más tanult orvosi személyzet? Végezetül, mintegy visszakanyarodva a kiindulópontához, a boszorkányvadás és a nagybányai mágikus és egészségügyi piac néhány kölcsönhatására térek ki. Miként formálták a vadászok ezt a közeget, egészen pontosan: milyen módon érzékelhetők ezek a hatások és a piac átalakulása a nagybányai boszorkányüldözés vizsgálatunkban szereplő dokumentumai alapján?

³ A frissen létrejött fogalom azért vált gyorsan népszerűvé a történészek körében, mert a segítségével jól meg tudták ragadni a nyugat-európai fogyasztói társadalom születésének pillanatát. Az „egészségügyi piac” kifejezés azt sugallta, hogy „a megvásárolható orvosi szolgáltatások a gazdasági versenyszféra részét képezték már egy olyan időszakban is, amikor az egészségügy még javarészt független volt a gazdasági kényszerrel”, lásd Jenner–Wallis 2007, 3. Az idézet fordítása a sajátom (K-H. J.).

⁴ Gianna Pomata a szent gyógyítók kapcsán a kora középkor óta létező jogi intézményről, az ún. gyógykezelési szerződésekről hoz szemléletes példákat a kora újkori Bolognából (vö. Pomata 1998, 25–54).

⁵ A mágikus tudást jövedelemforrásnak, Pierre Bourdieu tőkeelmélete alapján szimbolikus tőkeként értelmeztem, és mágikus tőkének neveztem egy korábbi vizsgálatomban, vö. Bourdieu 1978; Kis-Halas 2004b.

⁶ A nápolyi királyság kora újkori egészségügyéről írt tanulmányában (1988) David Gentilcore az orvoslás pluralista modelljét írja le. Ez a rendszer több, egymással érintkező szférából áll, amelyek koncentrikus gyűrűként helyezkednek el. Ennek megfelelően a gyógyászati kezelések és terápiák széles horizontját a népi, a vallásos és a hivatalos orvoslás szférái alkották (vö. Gentilcore 1988, 5–9; 2004, 163). A modellt a szerző egy későbbi, a népi gyógyászat fogalmát tárgyaló tanulmányában újraértékeli, és elhelyezi az európai historiográfia, valamint a kultúrakutatás tágabb kontextusában is (vö. Gentilcore 2004).

1. A népi mágia szakértői és a boszorkányvád

Amikor éppen két évtizede megjelent tanulmányában Willem de Blécourt reflektált a boszorkányság és a boszorkányüldözés historiográfiájának addigi eredményeire, azt állapította meg, hogy a zömében történész szerzők (majdnem) kizárólag a boszorkányokra koncentráltak, miközben „a mágikus szakértőket csupán mellékszereplőknek tekintették, akárcsak a kutatásaik alapjául szolgáló történeti munkák”.⁷ Szerinte az egyik ok a kutatás fő csapásirányának határozottan maszkulin jellege, amennyiben a történészek inkább a „férfias” tematikát, például a modern állam kialakulását vagy az igazságszolgáltatás rendszerének megszilárdulását helyezték előtérbe, s kevesebb figyelmet fordítottak a boszorkányvadások mikroszintű, társadalmi-kulturális vizsgálatára.⁸ Pedig a boszorkányperekben minduntalan felbukkanó, gyógyítás, jóslással, kincskereséssel, szerelmi és gazdasági mágiával foglalkozó specialistákról alkotott nézetek éppúgy részei voltak a boszorkányság képzeletének, és épp annyira szükségesek voltak a boszorkányvadások társadalmi intézményrendszerének működéséhez, mint maguk a boszorkányok. A mágikus szakértőkről született átfogó művek hiányának másik okát De Blécourt a történeti antropológia sajátos megközelítési módjában látta. Úgy vélte, hogy az egy-egy földrajzi régió vagy egy adott közösség boszorkányüldözésének történetét aprólékosan leíró vizsgálatok a lokális kultúrák olyan nagy fokú heterogenitását tárták fel, hogy az szinte lehetetlenné tett bármilyen komparatív szintézist.⁹ Ugyanakkor elismerte, hogy éppen a helyi hiedelemrendszerek és társadalmi viszonyok bonyolult kapcsolatrendszerének leírása az egyik leghatékonyabb módszer a boszorkányvadás működési mechanizmusának bemutatására.¹⁰ A kora újkori Anglia boszorkányüldözését, illetve a mágia és vallás korabeli viszonyát tárgyaló úttörő munkáikban mind Alan Macfarlane, mind Keith Thomas a szociálintropológia módszereit alkalmazva tárta fel ezeket a mechanizmusokat.¹¹ Amikor a mágia intellektuális és népi regisztereit írta le, Thomas nemcsak a változatos mágikus módszerek

⁷ Vö. Blécourt 1994, 286; a fordítás a sajátom (K-H. J.). Az eredetiben szereplő „cunning folk” terminus magyar megfelelőjeként szóba jöhet még a „tudós”, „tudományos”, mivel mindkettő elterjedtnek mondható már a kora újkori népi szóhasználatban. Minekutána e magyar fogalmak nem futottak be az angoléhoz hasonló tudományos pályát, ti. nem kerültek be például a történettudomány vagy akár csak az orvostörténeti kutatások szakszótárába, hanem jobbára a néprajztudomány berkein belül maradtak, helyettük a „népi mágikus szakértő” meghatározást részesítem előnyben. A szóismétlések elkerülése végett használok még a „népi mágia specialistája”, valamint alkalmanként a „tudományos” kifejezéseket is.

⁸ A szerző egy akkor frissnek számító, a nők történetének szentelt nagyszabású tanulmánykötet alapján fogalmazta meg sajátos nézőpontját. Nézeteit itt nem áll módomban vitatni, mivel a *gender studies*, a feminista történetírás és a boszorkányság historiográfiája közti kapcsolódási pontok bemutatása messze meghaladná a jelen tanulmány kereteit. A téma első és igen alapos hazai összefoglalását Pócs Éva (1998) és Tóth G. Péter (1999) adták. Egy korábbi összefoglalás, Lotaringia példáján, Robin Briggs-tól: Briggs 1996, 257–286. Nemzetközi viszonylatban a legfrissebb áttekintéseket Klaniczay Gábor (2010, 207–209), valamint Alison Rowlands (2009; 2013) jegyzik.

⁹ Blécourt 1994, 287–288.

¹⁰ Blécourt 1994, 298.

¹¹ Macfarlane 1999 [1970]; Thomas 1973; Davies 2003, xiii.

felsorolásszerű ismertetését tartotta fontosnak, hanem arra is igyekezett rávilágítani, hogy milyen társadalmi szerepet tölthettek be a mágikus szakértők egy-egy közösségben, s miként nyújtottak gyakorlati és lélektani segítséget a mindennapi élet krízishelyzeteinek megoldásában az egyes embereknek.¹² Az Essexi boszorkányüldözést vizsgáló Alan Macfarlane pedig az „alulról induló” vádak anatómiájának szemléltetése mellett külön fejezet szentelt a népi mágia jóindulatú gyakorlóinak, a korabeli terminussal *fehér boszorkányoknak* (*white witches*) vagy *tudományosoknak*¹³ (*cunning folk*) nevezett specialistáknak.¹⁴

De Blécourt programadó cikke után csaknem egy évtizeddel Owen Davies vállalkozott arra, hogy nagyszabású monográfiában összegezze az angliai mágikus szakértők elmúlt fél évezredbeli történetét.¹⁵ Az európai „rokonokról” szóló alfejezetben röviden áttekinti a főleg nyugat- és közép-európai párhuzamokat, s ebben az összehasonlító perspektívában tárgyalja a szigetország népi mágikus szakértőinek sajátosságait. A mi vizsgálatunk szempontjából is fontos megállapítást tesz, amikor arról ír, hogy az angliai *cunning folk*-kal szemben – akik nemcsak a bírósági eljárásokból és egyházlátogatási jegyzőkönyvekből ismerhetők meg, hanem legendás korabeli szépirodalmi műttal rendelkeznek – a kontinensen praktizáló sorstársakról szinte kizárólag a perakták szűkszavú közlései szólnak.¹⁶

A népi mágikus szakértők – vagyis a gyógyítók, bábák, jósok, tudósok – tevékenységének és a boszorkányvádaskodásban betöltött szerepeiknek a vizsgálata a kezdetektől fogva egyik fontos témája volt a boszorkányság hazai kutatásának. Komáromy Andor már 1910-es forráskiadványa bevezetőjében kiemelte, hogy a vádlottak között milyen nagy számban találhatók gyógyítók.¹⁷ A Klaniczay Gábor és Pócs Éva szervezte interdiszciplináris kutatócsoport¹⁸ tevékenysége nyomán az 1980-as évek végétől Magyarországon is teret nyertek a boszorkányság új, komplex megközelítési módjai. A történeti antropológia, a mentalitástörténet és a mikro-történetírás szempontjait is érvényesítő vizsgálatok pedig új megvilágításba helyezték a népi mágia specialistáit. Ezek az elemzések¹⁹ már korántsem úgy tekintettek rájuk, mint a korabeli medicina empirikus tudású, iskolázatlan gyakorlóira vagy a királyi és főúri mágusok, asztrológusok provinciális, kisstílű epigonjaira. A „vádak szociológiáját”²⁰ boncolgató kutatók a falusi és városi közösségek gyógyítóit, jósait és tudományosait a *falusi boszorkányság* társadalmi intézményének fontos tényezőivé léptették elő. A népi mágia szakértői ugyanis a *rontás-azonosítás-gyógyítás* akciósor mentén szerveződő kapcsolatrendszer-

¹² Thomas 1973, 287–291.

¹³ Jobb híján ezzel a kifejezéssel fordítom az angol eredetit (K-H. J.).

¹⁴ Macfarlane 1999 [1970], 115–134.

¹⁵ Davies 2003, viii–ix.

¹⁶ Davies 2003, 164–169.

¹⁷ „A mi boszorkányaink lényegileg kuruzsló asszonyok, s kisebb számban ugyanilyen foglalkozású férfiak voltak.” (Komáromy 1910, xxiii.)

¹⁸ Lásd erről: Pócs 2001a.

¹⁹ Pócs 1995; Sz. Kristóf 1998.

²⁰ Macfarlane 1999 [1970], 158–177.

ben fontos pozíciókat foglaltak el. Felléphettek a boszorkány rontásának azonosítói-ként, valamint – akár ezzel egy időben – betölthették a gyógyító szerepét, aki helyrehozta a boszorkánynak tulajdonított kárt.²¹ A vádaskodás társadalmi összefüggéseinek feltárása közben arra is fény derült, hogy a valóban végrehajtott cselekedetek nem feltétlenül azonosak a feltételezett tettekkel, amelyeket a vádaskodás során az elbeszélők a szereplőknek tulajdonítanak. Pócs Éva megfogalmazásában: „[...] boszorkánynak lenni csak egy szerep [...], amit betölthet bárki [...], akire az intézmény szabályai szerint esik.”²² Más szavakkal: a falusi boszorkányság rendszerének funkciói (*rontó, kárvalott/sértett, azonosító, gyógyító*) és az ezeket aktuálisan betöltő egyének között nem lehet egyszerűen egyenlőséget tenni.

A boszorkány alakját a kora újkori mediátori rendszerek hiedelemkontextusában elemezve Pócs Éva arra is felhívta a figyelmet, hogy e strukturális-funkcionalista szemléletű boszorkányságmodell korrekcióra szorul. A feltételezett rontó boszorkány, illetve a rontást azonosító vagy a gyógyító szerepében nem jelenhet meg egy és ugyanazon személy, hiszen a rendszer logikáját követve ezek az egymással ellenkező előjelű szerepek „kioltanak” egymást. Pedig erre számos hazai és európai példa van. Pócs Éva a magyarországi perek vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy e látszólagos ellentmondás mögött valójában egy önálló boszorkánytípus rejlik, amely éppen a „boszorkányváddal illetett gyógyító” eseteiben ragadható meg.²³ Hátterében a boszorkány eredendően kettős, ambivalens hiedelemalakjának pozitív előjelű, jóindulatú aspektusa áll, így ezt a boszorkánytípust Pócs Éva *gyógyító boszorkánynak* nevezte el. Arra a következtetésre jutott, hogy ennek jelenléte a boszorkányüldözést megelőző időszakra jellemző csapásmagyarázó ideológiákkal és az azokhoz kapcsolódó egyéb hiedelemrendszerekkel függ össze, amelyek a falusi boszorkányság mellett továbbra is léteztek kora újkori falusi és mezővárosi közösségekben.²⁴

Sz. Kristóf Ildikó Magyarországon elsőként vette górcső alá egy városi közösség boszorkányüldözésének társadalmi és kulturális hátterét.²⁵ A kora újkori Debrecen és Bihar vármegye pereit vizsgálva a vádlottak két jellegzetes csoportját emelte ki: a devians viselkedésűeket, valamint a mágikus praxissal rendelkezőket. A gyanú megfogalmazásához, majd a vádaskodáshoz vezető tényezők közül a szűkebb környezettel (család, rokonság, szomszédság) való konfliktusokat találta a kulcsfontosságúnak. Az *orvos asszonyok* és egyéb mágikus tevékenységet űző vádlottak esetében pedig kiemelte, hogy foglalkozásukat eleve ambivalens elképzelések övezték, ami meghatározta kétes társadalmi megítélésüket, s ezt a kettősséget a negatív pólus felé billentette a korabeli pro-

²¹ Blécourt 1994, 291–292; Macfarlane 1999 [1970], 115–130, különösen 121–122; Sz. Kristóf 1990, 451–454; és 1998, 131; Pócs 1997, 143–196; Klaniczay 2011, 695–696.

²² Pócs 1997, 11.

²³ Pócs 1997, 126.

²⁴ A teljesség igénye nélkül néhány példa a gyógyító boszorkány alakjának európai előfordulásaira: Frankföld: lásd Sebald 1984, 135–136; Nápolyi Királyság: lásd Gentilcore 1988, 21–22; Lotaringia: lásd Briggs 1996, 116–117.

²⁵ Lásd Kristóf 1990; 1998.

testáns demonológia ellenséges attitűdje.²⁶ Továbbá elképzelhetőnek tartotta: a népi mágia szakértőinek népszerűtlensége esetleg abból is eredhetett, hogy a kontroll szerepét igyekeztek betölteni egy olyan átalakuló társadalmi közegben, amelyben az általuk képviselt korábbi, normatív szabályozórendszerek és csapásmagyarázó ideológiák már kezdték elveszíteni érvényességüket.

2. Tudományos, orvosok és bábák a nagybányai boszorkányüldözésben

Elemzésem elsődlegesen a boszorkányság nagybányai dokumentumain alapul, amelyeket Balogh Béla főlevéltáros tárt fel, és adott közre 2003-ban.²⁷ A kötet az 1636 és 1762 között eltelt időszakban folyt ötvenöt boszorkánysággal kapcsolatos jogi eljárás iratanyagát tartalmazza. A korpusz nagyobb részben büntetőpererekből, kisebb mértékben rágalalmazási pererekből, továbbá a bűnesetek felderítése ügyében rendszeres időközönként megtartott *cirkálások*²⁸ és az *általános bűnvizsgálatok* (*inquisitio generalis*) jegyzőkönyveiből, valamint a témában született városi tanácsi határozatokból áll. Vizsgálatom tér- és időbeli horizontját tágítandó, egy-egy résztémánál figyelembe vettem a Szabolcs, Szatmár, Kraszna, Ugocsa, Máramaros vármegyei, továbbá a felsőbányai, máramarosszigeti, szatmárnémeti, kolozsvári és debreceni boszorkánypereket is.²⁹ Mivel a jó állapotban s viszonylag épen megőrzött³⁰ nagybányai városi levéltár anyaga nem volt hozzáférhető, másodlagos forrásközlésekhez, valamint eredeti dokumentumokat feldolgozó, történeti témájú munkákhoz folyamodtam. A helyi eseménytörténet megismerésében Schönherr Gyula egykori nagybányai történész–levéltáros tanulmányai felbecsülhetetlen segítséget nyújtottak.³¹ Nagybánya kora újkori történetét foglalja össze a Mitrofan Boca szerkesztette városi monográfia első kötete.³² A bányászati- és ipartörténet vonatkozásában Szádeczky Lajos, Katona Lajos, Balogh

Béla és Oszóczi Kálmán, valamint Ecaterina Anton hiánypótló forrásközlései bizonyultak rendkívül hasznosnak.³³ A város korabeli vallási életéről, a protestáns és az ellenreformációval újra megjelenő katolikus egyházak felekezetépítő stratégiáiról a protestáns felekezetekről született monográfiák gazdag anyagközlései, továbbá a nagybányai minorita közösség, illetve a jezsuita misszió tevékenységét megőrkítő rend- és helytörténeti munkák tájékoztattak. Soltész János a nagybányai református közösség történetét dolgozta föl, míg Révész János a lutheránus gyülekezetéről írt hasonló összefoglalást.³⁴ Elsősorban Soltész adatgyűjtése szolgáltatta a Nagybányára szolgáló református lelkészek, valamint a nagybányai egyházkerület espereseinek és püspökeinek archontológiáját.³⁵ A német eredetű lutheránus közösségről némileg kevesebb ismerettel rendelkezünk. Révész János részleteket közöl a gyülekezet 1576-ból származó agendáskönyvéből, a 17. század végének egyházi anyakönyveiből és adóösszeírásaiból. Annyi bizonyos, hogy a nagybányai evangélikus közösség nagyjából német és szlovák anyanyelvű lehetett, s a kálvini reformáció megerősödéséig vele egyet jelentő városi polgárság szoros kapcsolatban állt olyan jelentős felvidéki városokkal, mint Kassa, Körmöcbánya és Eperjes. Például a nagybányai Királytáró lutheránus bérlőjének, Felician von Herbersteinnak családi lelkészeként érkezett a városba az a David Reuss, aki nagy sikerű pestis ellenes prédikációinak sorozatát – Körmöcbánya után – Nagybányán is megismételte.³⁶ Nagybánya a reformációt megelőzően a ferences rend magyarországi obszerváns rendtartományához tartozott.³⁷ Mivel a konventuálisok (másként minoriták) csak 1648-ban jelentek meg a városban és környékén (pontosabban Giródtótfaluban), Szirmay Antal már az új közösség krónikája alapján állította össze áttekintését.³⁸ A jezsuiták nagybányai működését – Szirmay 19. század eleji összefoglalója mellett³⁹ – a közelmúltban Mihalik Béla Vilmos helyezte új megvilágításba, eddig kevésbé ismert levéltári források feltárásával.⁴⁰ A nagybányai művelődés történetében kulcsszerepet játszott a Kopácsi István alapította református főiskola, a Schola Rivulina. A múlt század elején Thurzó Ferenc gazdag forrásanyaggal kiegészítve adta közre az 1547 és 1755 között működött intézmény történetét.⁴¹ Az iskola rektorai – akik gyakran a városi első vagy második lelkész szerepét is betöltötték –, valamint az itt oktató tanárok közül számosan a kálvinista műveltségi elit tagjai, sőt, egyesek a puritán szellemiség legfőbb

²⁶ Kristóf 1990, 449–461; 1998, 147–155; 2001.

²⁷ Balogh 2003. A kötet a szabad királyi városok boszorkánypereit összegyűjtő önálló sorozat első kötete volt, vö. Tóth G. 2011, 210.

²⁸ Középkori eredetű bűnüldöző eljárás. „A feltett kérdések a településen vagy egy nagyobb közigazgatási egységben elkövetett bűncselekményeket hivatottak felderíteni. A tanúk válasza szolgált a további eljárás alapjául.” (Vö. Kiss A. 2003, 117.)

²⁹ Szatmár vármegye: lásd Szirmay 1809–1810; Borovszky 1910 (újraközli Schram 1970 [I. kötet, 341–345. sz. perszöveg]; Kiss–Pál–Antal 2002; Kiss 2003. Kraszna vármegye: lásd Kiss–Pál–Antal 2002. Máramaros vármegye: lásd Tóth G. 2005. Szabolcs vármegye: lásd Schram 1970 [II. kötet, 299–340. sz. perszöveg]. Ugocsa vármegye: lásd Komáromy 1910; Schram 1970 [I. kötet]. Felsőbánya: lásd Abafi 1888 (másodközlés: Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989 [II. kötet]). Kolozsvár: lásd Komáromy 1910; Kiss A. 2005; Klaniczay 2011; Kiss–Pakó–Tóth G. 2014. Debrecen: lásd Komáromy 1910; Kristóf 1990 és 1998. Máramarossziget: lásd Tóth G. 2005.

³⁰ Balogh 2003, 22.

³¹ Háromkötetesre tervezett várostörténeti munkájának csak az első része készült el, amelyet összegyűjtött műveiben posztumusz közölt Morvay Győző (lásd Morvay 1910). Munkásságáról Balogh Béla írt részletesen (Balogh 1994).

³² Többek közt közli Nagybánya sematikus térképét a város levéltárában őrzött, 1783-ban készült 1. katonai felmérés alapján (vö. Boca 1972).

³³ Katona 1888; Szádeczky 1889; Balogh–Oszóczi 1979; Anton 2001.

³⁴ Soltész 1902; Révész 1905.

³⁵ Soltész 1902.

³⁶ Rákóczi 2004, 66; Bobory 2005; Mátyás–Rausch 2012.

³⁷ Szabó 1921, 78.

³⁸ Szirmay 1809–1810, I. 235–239.

³⁹ Szirmay 1890–1801, I. 239–240.

⁴⁰ Ezekből részletesen megismerhetjük a Szepesi Kamarának a jezsuita misszió nagybányai meghonosítását támogató politikáját, amely főleg az egyházi ingatlanok és javadalmak újrafelosztásánál érvényesült (vö. Mihalik 2010; 2011; 2013).

⁴¹ A szerző a rektorok, a tanárok és a matrikulált diákok névsorát, valamint az iskola teljes, latin nyelvű *Matrix*-át is közreadta, vö. Thurzó 1905. A Schola Rivulináról lásd még Balogh–Oszóczi 1970. A kálvinista főiskola és a 17. század végén alapított jezsuita iskola könyvtárainak 17. és 18. századi leltárjegyzékeit Morvay Győző jelentette meg (Morvay 1896).

hazai terjesztői voltak. Például Medgyesi Pál, a népszerű kegyességi mű, a *Praxis pietatis* írója (1650). Vagy Nánási Lovász István, akinek *Szű tika...* című kompilációját a város saját költségén nyomatta ki. Vagy a széles körben elterjedt retorikatankönyv szerzője, a Comenius-tanítvány Buzinkai Mihály (1655 és 1656 között). Vagy Eszéki István skólamester, akinek *Rhythmusokkal való szent beszélgetés* című iskoladramájának nagybányai ősbemutatóján maga Teleki Mihály kancellár is részt vett 1667 nagykarácsonyán.

A 2003-as forráskiadványhoz Tóth G. Péterrel közösen írt bevezető tanulmányunkban felvázoltuk a nagybányai boszorkányüldözés történetét.⁴² Úgy vélem, hogy az ott közölt megállapításaink javarészt ma is helytállóak, hiszen a rendelkezésre álló elsődleges források köre nem bővült lényegesen a kötet megjelenése óta eltelt bő évtizedben. A nagybányai üldözés kronológiája és intenzitása nagyjából követi a királyi Magyarország, a török hódoltsági területek, valamint Erdély boszorkányüldözésének 17. és 18. századi ritmikáját.⁴³ Nagybánya esetében a sűrűsödési-ritkulási periódusok a helyi eseménytörténettel egybevetve válnak igazán értelmezhetőkké.⁴⁴

A boszorkányüldözés közel másfél évszázada alatt a nagybányai bíróság előtt összesen tizenhét mágikus praxissal is rendelkező vádlott állt. Rajtuk kívül még további hét olyan személyt gyanúsítottak meg bírósági fórumon boszorkánysággal, akinek valamilyen mágikus foglalkozása volt. Ezenfelül összesen harmincnégy gyógyítót, boszorkányazonosítót, tudóst, nézőt, valamint boszorkányrontást is diagnosztizáló vagy gyógyító borbélyt említenek még a tanúk és a vádlottak, akikkel kapcsolatban nem fogalmazódott meg a rontás vádja. Az 1636 és 1762 közti időszakból tehát összesen hatvanhárom emberről tudunk, akik valamilyen mágikus és/vagy orvosi szolgáltatást nyújtottak a nagybányai és a környékbeli lakosságnak, s – valószínűleg emiatt – a helyi boszorkányüldözés hatókörébe kerültek. Mivel ez a vizsgálat egyelőre mellőzni kénytelen más jellegű korabeli forrásokat, a helyi egészségügyi és mágikus szolgáltatások piacának a mi esetünkben csak a boszorkányüldözés történetének szemszögéből látszó töredéke ismerhető meg.⁴⁵ Ennek következtében akár azt is mondhatnánk, hogy ez a hatvanhárom személy alkotta a szolgáltatói oldalt Nagybányán és szűkebb környékén, ám ez a szám ilyen módon megtevesztő. A hatvanhárom mágikus specialistát csak egy sajátos konstellációban, a foglalkozási ág, az üldözésben betöltött szerepeik, valamint tevékenységük helyszíne (Nagybánya és környéke) alapján látjuk egy-egy csoportnak, akár egy távoli csillagképet. Nem szabad megfedkeznünk arról, hogy az üldözés dokumentálta működésük eltérő, esetenként egymástól távoli időintervallumokra esett. Továbbá azt is szem előtt kell tartanunk, hogy gyógyító és egyéb tevékenységüket kizárólag a boszorkányvadás irányította reflektor fényében, a boszor-

⁴² Kis-Halas–Tóth G. 2003, 25–27.

⁴³ 16. századi perekről nem tudunk Nagybányáról. A magyarországi és erdélyi üldözés történetének legújabb áttekintését adja Tóth G. Péter (Tóth G. 2011, 215–216, 221–223, 225–228).

⁴⁴ A helyi eseménytörténet és a boszorkányüldözés összefüggéseiről lásd Demos 2004 [1982], 381–384. Demos megfigyeléseit hasznosítja a debreceni és bihari kutatásban Kristóf 1990, 444–449; és 1998, 115–119; Nagybánya és Felsőbánya vonatkozásában a 17–18. század történeteit egy korábbi vizsgálatomban tekintettem át (Kis-Halas 2008).

⁴⁵ A kora újkori Essexről ugyanezt mondja Alan Macfarlane (1999 [1970], 120–121).

kányper kommunikációs közegéből ismerjük, további tetteiket teljes homály fedi. Ha világosabb képet akarunk kapni az egy időben működő specialisták társadalmi kapcsolatairól, a földrajzi térben való mozgásukról, akkor inkább horizontális viszonylatokban kell tájékozódunk, mintegy az időben visszavetített szinkronvizsgálat segítségével. Ezért a csaknem százharminc évet felölelő időszakból célszerű kiragadnunk az előnyösebb forrásadottságú, gazdagabban adatolt időszakokat, mint például az intenzívebb üldözést mutató periódusokat vagy a nagyszámú tanút megszólaltató pereket. Így hitelesebb képet nyerhetünk a klientúra társadalmi hátteréről, a mágikus szakértőket egymáshoz, valamint a klienseikhez, pácienseikhez fűző viszonylatokról, s ez lehetővé teszi a nagybányai mágikus és egészségügyi piac szerveződésének alaposabb megismerését. Célkitűzésünknek három időszak felel meg: 1) az 1660–1670 közti évtized, amely egyben a perek első sűrűsödési szakaszának felel meg; 2) az 1697-től 1706-ig tartó második, intenzív üldözési periódus; 3) végül az 1753-as általános bűnvizsgálat és az azt követő 1754-es esztendő, amelyek a nagybányai boszorkányüldözés utolsó, erőteljes hullámát jelentik. A három kiemelt időszakban folyt boszorkányperesek időpontját, a vádlottak, s azon belül a mágikus praxissal rendelkezők számát az alábbi táblázat mutatja (1. táblázat).

1. táblázat. Perek, vádlottak és közülük a mágikus foglalkozással rendelkezők

Időszak	Per és egyéb vizsgálat	Vádlott eljárással	Mág. fogl. vádlott
1660–1670	8	9	4
1697–1706	10	21	9
1753–1754	4	4	2

A következő táblán a boszorkányvadás szempontjából összegeztem mindazon mágikus tevékenységet végző személyeket, akik a fenti időszakokból származó perdokumentumokban előfordulnak (2. táblázat).

2. táblázat. Mágikus foglalkozású személyek a perdokumentumokban

Időszak	Vádlott eljárással	Bevádolt eljárás nélkül	Megemlített	Összesen
1660–1670	4	–	7	11
1697–1706	9	3	14	26
1753–1754	2	–	2	4

Úgy vélem, hogy e három kiemelkedő időszak helyi eseményeinek vázlatos áttekintése elengedhetetlen vizsgálatunk szorosán vett történeti kontextusának, s ebben a boszorkányüldözés nagybányai történetének megismeréséhez. Az egyes periódusok ismertetésénél a bevádolt mágikus szakértőkre és a bírósági aktákban előforduló további mágikus foglalkozású személyekre is kitérek.

2.1. 1660–1670

A török háborúk miatti országos csökkenő tendenciával épp ellentétesen, a nagybányai üldözés első intenzív szakasza az az 1660-as évtized, amely egybeesik a város „tulajdonosváltásával”, vagyis az Erdélyi Fejedelemségből a Habsburg Birodalom fennhatósága alá vezető átmenet zűrzavaros időszakával. Tudjuk, hogy a törökök erdélyi hadjárata idején a Váradot elfoglaló Szeidi Ahmed budai pasa tízezer talléros sarc ellenében mondott le a város elfoglalásáról.⁴⁶ Az Erdély hódoltatására érkező török sereg elvonulása után, 1661-ben ideiglenesen osztrák csapatok szállták meg Nagybányát. Mindezek mellett a környéken mozgolódó kuruc csapatok betörései állandó veszélyt jelentettek a város lakói számára. A tanács a városi élet biztonsága, a takarékoság és a városi autonómia fenntartása érdekében növekvő szigorral járt el minden rendbontás, törvénysértés és bűneset ügyében. Nagybánya közössége nemcsak a város falainak és bástyáinak megerősítésével készült a kívülről betörő ellenség ostromának visszaverésére, hanem egyúttal az egységet veszélyeztető belső ellenségek kiűzését is megkezdte. Az 1660-as évtized során hat pert folytattak le boszorkányság vádjával, egyet indítottak a boszorkánysággal való rágalmozás miatt, s további büntetőperekre is tudunk, amelyekben tolvajlás, bigámia, paráznaság, csalás volt a vád. Az említett nyolc perben összesen kilenc személyt vádoltak meg boszorkánysággal. Témánk szempontjából ez az időszak tehát két okból is lényeges: 1) lényegesen több forrással rendelkezünk, mint a korábbi, közel huszonöt évből; 2) a vádlottak közül négyen mágikus praxisuk miatt kerültek a bíróság elé, s további hét gyógyító, illetve mágikus szolgáltatást nyújtó specialista szerepel még az iratokban. 1662 és 1665 között⁴⁷ folyt az a vizsgálat, amelyben özvegy Nagy, alias Siket Miklósné, egy helybeli gyógyítóasszony „ördöghsége” mutató tetteit firtatták.⁴⁸ 1664 augusztusában fogták perbe Lászlót, a nagybányai polgárokat földbe rejtett kincsekkel kecsegtető vándorcigányt.⁴⁹ Az 1668-ban elítélt Zilahi Istvánné Forintverő Iona állítólag mágikus segítőt is igénybe vett, amikor „ördögi mesterséggel, más varásló személy munkája által”⁵⁰ férje életére tört. Végül, 1670-ben özvegy Nagy Gergelyné, a feltehetően kolozsvári származású gyógyító és bábaasszony, valamint szintén gyógyítással foglalkozó menyé, Nagy Istvánné ellen emeltek vádat

boszorkányság gyanújával.⁵¹ A bábát máglyára ítélték, míg menyét elűzték Nagybányáról. A következő helyi „üldözési hullám” kezdetéig (az 1690-es évekig) viszonylag kevés perről tudunk, de az 1884-ben mágikus praktikái miatt megégetett, szaszari illetőségű „bejáró” tudósasszony, Csótiné esete témánk szempontjából mindenképp kiemelkedik, így vizsgálatunkat erre is kiterjesztjük.⁵²

2.2. 1697–1706

Az 1690-es évtized végén futott fel, majd az 1704-es nagyszabású perben tetőzött a második sűrűsödési időszak, amely az üldözés partiumi felerősödésével hozható összefüggésbe.⁵³ A város jogi és területi integritását veszélyeztették az 1670 óta nagy erővel folyó birodalmi központosítási törekvések, és ezzel párhuzamosan az egyre élesebbé váló felső-magyarországi rekatolizációs folyamat, amelynek komoly kihatása volt Szatmár vármegyére is. A Szatmár városában 1636 óta berendezkedett jezsuita rend⁵⁴ – az állami legitimációt biztosító, kassai központú Szepesi Kamara⁵⁵ tisztviselőinek támogatásával – az 1670-es évektől fogva többször is megkísérelte egy nagybányai misszió alapítását. Ennek jegyében a kálvinista és evangélikus lelkészeket időről időre elűzték Nagybányáról, a gyülekezetek templomait lepecsételték, így az istentiszteleteket ideiglenesen magánházaknál tartották.⁵⁶ A jezsuiták, sem templomuk, sem rendházuk nem lévén,⁵⁷ 1674-ben bejelentették igényüket több, a reformáció nagybányai térnyerése (1547) előtt egyházi tulajdonban levő városi ingatlanra, köztük az egykori Szent

⁴⁶ Balogh 2003, 67–89 (12. sz.).

⁴⁷ Balogh 2003, 103–112 (15. sz.).

⁴⁸ Tóth G. 2011, 226. Bár az 1704 és 1705 között folyó monstre perben valószínűleg alkalmazták az 1690-es években hatályba lépő *Praxis criminalist*, a törvénykönyv közvetlen hatását a későbbi perekben nem sikerült kimutatni.

⁴⁹ Az alapítvány oklevele Pázmány Pétertől származik. A jezsuitákat 1654-ben kiűzték Szatmárról, s oda csak 1660-ban tértek vissza. A rend szatmári missziójának és iskolájának történetéről lásd J. Újváry 2013.

⁵⁰ Az általunk vizsgált időszakot megelőzően a szatmári bányavidék, s benne a nagybányai nemesfémházak felváltva hol a Magyar Királysághoz, hol pedig az Erdélyi Fejedelemséghez tartoztak. 1571-től az újjászervezett Szepesi Kamara kezelésébe került ez a terület; 1581-től bányái bérleti rendszerben működtek; 1585–1603, valamint 1608–1613 között a Báthory család birtoka volt, vö. Bobory 2005; Mátyás-Rausch 2012. A bányákból nyert nemesfémeket a nagybányai pénzverdében dolgozták fel, amely szintén vagy a Királyi Kamara vagy az erdélyi fejedelem fennhatósága alá tartozott. A mindenkor birtokos nevezte ki a nagybányai bányakamara helyi tisztviselőit: az érbeváltást irányító és az adminisztrációt vezető *perceptort*, a számviteli ellenőrzést végző *contrascribát*, a bányatermelést felügyelő bányamestert, a kincstári tárók és a pénzverő igazságszolgáltatásáért felelős *iudex metallicus*, a pénzverő és ércfinomító mestereket, továbbá az egészségügyi felügyeletet ellátó kirurgust. Minderről részletesen lásd Mátyás-Rausch 2012.

⁵¹ A helybeli harmincadosoknak komoly részük volt ebben, mind Szatmáron, mind Nagybányán (vö. Mihalik 2010, 281; 2011, 63–64).

⁵² Balogh Bálint atya, az egyfős misszió vezetője érkezésekor egy görög katolikus polgár házában kapott szállást. Később egy bizonyos Proznér család városi házában, nyitott ablaknál misézett. Érdekes megjegyezni, hogy Révész (vö. 34. jegyzet) említ egy Protznér Mihály nevű pénzverőt, aki a majorját éppenséggel a jezsuiták által kiűzött lutheránusoknak ajánlja fel istentisztelet céljára. Nem

⁴⁶ A fejedelemváltást megelőző hatalmi válság helyi történeti eseményeit, pontosabban az 1657-es lengyel betörést, a fenyegető tatár támadást, a nagybányaiak és a „három Tótfalu” hatékony ellenállását, Szatmárnémeti, Huszt és Máramarossziget felégetését nagyon érzékletesen mutatja be Kiss András, vö. Kiss A. 1995, 377–382. A tekintélyes summához a város polgárai – köztük a *Praxis pietatist* fordító puritán prédikátor (nota bene, a Schola Rivulina egykori rectora) Medgyesi Pál – is jelentősen hozzájárultak. E nagylelkű kölcsönt a város egészen 1734-ig törlesztette az önzetlen felajánlóknak, sőt még az örököseiknek is, lásd Luffy 2008, 198–199.

⁴⁷ A városi tanácsi jegyzőkönyvek és a hozzájuk kapcsolódó iratanyag hiányosságai miatt a per évszámát nem lehetett pontosan meghatározni, de az eljárás valószínűleg ebben a hároméves intervallumban folyt, vö. Balogh 2003, 22.

⁴⁸ Balogh 2003, 59–62 (7. sz.).

⁴⁹ Balogh 2003, 63–64 (8. sz.).

⁵⁰ Balogh 2003, 66 (11. sz.).

Miklós-templomhoz tartozó Omechin-féle ispotályra, amelynek épülete akkorra már az evangélikus pap lakóházához tartozott.⁵⁸ Az ispotály Omechin János nagybányai polgár adományából létesült még a 15. század elején, aki 1408-ban bekövetkezett halálakor a két évvel korábban, 600 forintért vásárolt Giródtótfalu birtokát is az ispotályra hagyta, a mindenkor fenntartási és működési költségeket fedezendő.⁵⁹ A reformációval a falu új birtokosa Nagybánya szabad királyi városa lett, s a város az ispotályt továbbra is fenntartotta, talán még ápolószemélyzetet is alkalmazott. Az egyre agresszívebbé váló ellenreformációs törekvések hasonlóképp vehemens válaszlépésekre készítették a kizárólag protestánsokból álló városi és egyházi vezetést, illetve a város egész lakosságát. 1677. november 2-án a nagybányaiak, Wesselényi Pál és kurucai segédletével, a lepecsételt egyházi épületeket feltörték, a jezsuita atyákat és az őket támogató Prinyi Márton harmincadost kiverték a városból. A jezsuiták által ideiglenesen elfoglalt és új egyházi felszereléssel ellátott Szent Márton-templom teljes berendezését, valamint a Szent Miklós-templom új képeit és oltárait, a misszió könyvtárával egyetemben, megsemmisítették.⁶⁰ 1687-ben ismét a katolikus oldal kerekedett felül: a kamarai bizottság a protestáns gyülekezetek templomait a hozzájuk tartozó épületekkel együtt lezárta, a kálvinista főiskolát a Híd utcai külvárosba költöztette. Ugyanekkor a minorita rend benyújtotta igényét a Szent Miklós-templomra, az ispotályra, és így Giródtótfalura is, amelyeknek birtokába – a falu előjáróságának országgyűlési fellebbezése ellenére – 1689-ben végül beiktatták. A tulajdonviszonyok változásának időszakáról egyelőre kevés helyi forrással rendelkezünk. Éppen ezért értékes az 1704–1705-ös per dokumentumai között szereplő levél, amelyből nemcsak arra következtethetünk, hogy az új birtokosok a boszorkányság gyanújának bizonyításáról másként vélekedtek, mint elődeik, hanem az is világossá válik, hogy hiába voltak a minoriták a falu új urai, a város továbbra is kiterjesztette joghatóságát a településre. 1704. december 9-én Angyalosi István, Giródtótfalu bírása a nagybányai tanács kérésére válaszolva azt írta, hogy az akkor a városban fogva tartott gyógyítót, Szilágyi Györgyné Annát korábban többször is bevádolták boszorkányság miatt, ezért a falu előjárói időről időre (víz?)próbanak akarták alávetni.⁶¹ Az asszony bűnösségét azonban lehetetlen volt ezzel a módszerrel bebizonyítani, mert a falu birtokosai, a minorita atyák a próba végrehajtását minden

tudjuk, hogy ugyanerről a családról van-e szó, s azt sem, hogy az ő városi házukban lakott-e annak a Proczner Dánielnek a harmincöt éves özvegye, aki egy 1737-ben folyt becsületsértési perben tanúskodik (vö. Balogh 2003, 281).

⁵⁸ E felekezeti létbizonytalanságra világít rá az 1687-es „sátoros ünnep” története, amelyet Révész János idéz fel korabeli források alapján. Ekkor Károlyi László császári biztos vezetésével bizottság érkezett a városba, s templomaik átadására szólította fel mind a református, mind az evangélikus közösséget. Néhány heti sikertelen egyezkedést követően a lutheránusok kénytelenek voltak a városfalakon kívülre költözni, ahol is Protzner Mihály pénzverőmester „majorjában”, egy valódi sátor alatt tartották meg a pünkösdi istentiszteletet (vö. Révész 1905, 18–19).

⁵⁹ Szirmay 1809–1810, II. 354.

⁶⁰ Az eseményekről részletesen lásd Mihalik 2011, 69.

⁶¹ Vízpróbát Nagybányán is alkalmaztak, ugyanezen eljárás keretében. A korabeli magyarországi gyakorlatot részletesen ismerteti Tóth G. Péter (2001, 271–275, 282).

esetben meggátolták. A nagybányai városi ítélőszéknek átadott Szilágyinét nem egészen két héttel a levél kézhezvétele után a tanács egyszerűen máglyahalálra ítélte.⁶²

Bizonyosra vehető, hogy ez a hosszan tartó vallási ellenségeskedés lassacskán teljesen átítatta a városi közösség életét. A felekezeti hovatartozás nagyon is húsba vágó kérdése annyira élénken foglalkoztatta a közvéleményt, hogy az áttérés témája még a boszorkányvádaskodásba is átszivárgott. A már említett, 1704–1705 között zajló per egyik tanúja, Tordai Kerekes István például arról beszélt, hogy beteg feleségének csak akkor adott volna orvosságot az egyik gyógyítóasszony, ha ő [ti. Tordai Kerekes István] „pápisztává lészen”.⁶³ Ugyanebben a perben jelenik meg először – igaz, egy kínvallatás után felvett vallomásban – a kálvinista eklézsiát veszélyeztető, kísértő ördögi boszorkány alakja, aki „azért megyen az templomba, hogy az keresztyén embert elalussza”.⁶⁴

Az 1697 és 1706 közt eltelt, szűk évtizedben összesen hat büntetőpert indítottak boszorkányság, egy továbbit pedig a boszorkánysággal való rágalmozás miatt Nagybányán. Ezenfelül előbb a város birtokain (1701: Alsó- és Felsőújfalu, Lénárdfal, 1703: Alsóújfalu, Felsőfernezely, Lénárdfal), majd pedig a Híd utcai külvárosban (1706) általános bűnvizsgálatokat tartottak. A tanúk és a vádlottak összesen ötvenhat személyt vádoltak be a városi bíróságon, ebből huszonegy személyről tudunk, akik ellen per is indult. A huszonegy vádlott között négy bábát, egy pénznéző boszorkányazonosítót, két gyógyítót, valamint további két gyógyítással, jóslással és szerelmi varázslással foglalkozó tudósasszonyt találunk. A boszorkányvád számos más személy ellen is elhangzott a bíróság előtt, mind a tanúvallomásokban, mind a vádlottak jóindulatú és kínvallatása után, hivatalos eljárásokról azonban nem tudunk. Köztük további két bábát⁶⁵ és egy gyógyítóasszonyt is bevádoltak. Végül boszorkányvád nélkül említettek a tanúk két gyógyítót, külön megnevezés nélkül a nagybányai *orvos asszonyokat*, három bábát,⁶⁶ öt tudományost és varázslót, három borbélyt s egy beszállásolt német katonát.

A perbe fogott mágikus szakértők sora 1697-ben a boszorkányokat segítőállataikkal (nevezetesen macskákkal) azonosító felsőbányai fazekaslegénnyel, Milkó Marcival indult, aki mellelleg pénznézéssel is próbálkozott.⁶⁷ Bár a hencegő mesterlegényt vád

⁶² Balogh 2003, 186 és 192.

⁶³ Balogh 2003, 173.

⁶⁴ A giródtótfalusi Szilágyi Györgyné tortúra utáni vallomása 1704. december 18-án (lásd Balogh 2003, 189). Hasonló motívum jelenik meg egy későbbi, 1722-es perben: a gyanúsított Gyarató Lakatos Judit koldusasszonyt a templomban kísérik meg a boszorkányok, ezért ott kell hagynia az istentiszteletet (lásd Balogh 2003, 235). 1731-ben a szomszédos Felsőbányán Bagamériné azzal utasítja vissza az őt ért vádak, hogy nem az ő éjszakai bántalmazása, hanem a kísértő ördög miatt nem tudott templomba járni egy helybeli asszony (lásd Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, II. 700).

⁶⁵ A felsőbányai Ersők nevű bába talán azonos lehet Matzi Ersébettel, akit Felsőbányán ítéltek máglyára 1696-ban (vö. Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, II. 703–708). Szathmárinét, a kolozsvári származásának mondott, de a vád idején már nem élő bábaasszonyt Pap Andrásné bába és a fent említett Szilágyiné, a gyógyítóasszony is bevádolta a kínvallatás után, vö. Balogh 2003, 188 és 201.

⁶⁶ A peraktákhoz csatolt lábjegyzetekből tudjuk, hogy a tanúk között szerepel még két bába. A perek közreadója mind nevüket, mind tanúvallomásukat kihagyta, mert – véleménye szerint – ezek nem tartalmaztak a boszorkányvád szempontjából lényeges információt (vö. Balogh 2003, 213).

⁶⁷ Balogh 2003, 116–120 (17. sz.).

alá helyezték, végül mégis kegyelemet nyert, mert a jóindulatú vallatás során „nagy nehezen, sokára nevezte nevezet szerint”⁶⁸ a környék boszorkányait. Talán az ő vádakodása nyomán fogták el 1698-ban az egykori giródtótfalusi bíró lányát,⁶⁹ Mészáros Boldizsár Istvánné Beregi Juditot, akit orgazdaság és boszorkányság vétké miatt utóbb felakasztottak.⁷⁰ A városszerte *Bódiné*ként emlegetett Boldizsárné nemcsak lopott bőrrel, posztóval, vászonnal és török papucsokkal, hanem gyógyítással, rontásazonosítással, jóslással és szerelmi varázslással is szolgált a klienseinek. Elképzelhető, de nem bizonyítható, hogy szintén Milkó Marci vádjai álltak a város vagyonosabb polgárait is érintő újabb bábaper háttérében, amely tulajdonképpen a pacientúra újrafelosztása végett robbant ki. 1700-ban az egyik idős, elismert bába és gyógyítóasszony, özvegy Szaszariné a városi tanács színe elé vitte a közte és az új, fiatalabb bába, Nagy Jánosné Csiszár Ilona közti ellenségeskedést.⁷¹ Az ügy azonban mindkét fél számára kedvezőtlenül zárult: a veszekedő bábákat örökre száműzték a városból és annak határából. Alapos előzetes vizsgálatok előzhatték meg az 1704-ben induló, és csaknem tíz hónapig húzódó eljárást, amely mind a perbe fogottak, mind az elítéltek nagy számát tekintve egyedülálló volt a város történetében.⁷² A hosszas kihallgatásokat és vallatásokat követően hét személyt megégettek, további kettőt pedig száműznek. Az elítéltek között többnek is kiterjedt mágikus praxisa volt. Máglyára ítélték a négy évvel korábban a városból kitiltott, de ennek ellenére újra Nagybányán praktizáló özvegy Szaszarinét, valamint egy másik nagybányai bábaasszonyt, Pap Andrásné. Máglyán végezte Szilágyi Györgyné Anna, a giródtótfalusi gyógyító, úgyszintén a tomani illetőségű, Máramarosban és Nagybányán is számtalan klienssel rendelkező, nagy hírű vándor tudósasszony, az öreg Szakácsné.

2.3. 1753–1754

Mind a perek, mind a vádlottak számának szokatlan növekedését tapasztalhatjuk az 1753-as esztendő tavaszán lefolytatott *generalis inquisitio*⁷³ után, amely az összes városrészre, tehát a falon túli külvárosokra is kiterjedt. Egyelőre csak találgathatunk, hogy vajon a rendszeres időközönként rendezett általános bűnvizsgálatok sorába illeszkedik-e ez az eljárás, vagy valamely különleges indok, mint például az 1752–1753 telén zajló kapnikbányai vámpírhisztéria állt a háttérében. Az egybeesés figyelemre méltó: éppen két nappal az inkvizíció kezdete előtt (február 17-én) a nagybányai császári és királyi bánya- és pénzverőkamara kirurgusa, Kasimir Wallendorfer, valamint a kapnikbányai és a felsőbányai kamarai kirurgusok jelenlétében hivatalosan exhumálták a

⁶⁸ Balogh 2003, 119.

⁶⁹ Részlet a giródtótfalusi tanács kegyelmi kérvényéből: „az atya peniglen ezen szegény helynek sok számos esztendőig az bíróságnak terhit viselte” (1698. július 17.); vö. Balogh 2003, 127.

⁷⁰ Balogh 2003, 122–129 (19. sz.).

⁷¹ Balogh 2003, 129–149 (20. sz.).

⁷² Balogh 2003, 164–213 (25. sz.).

⁷³ A Magyar utcában vizsgálódó bizottság az *inquisito fiscalis* megjelölést használta, vö. Balogh 2003, 291.

huszonhat éves, ereje teljében váratlanul elhunyt Johann Jablonovski bányász holttestét a szomszédos Kapnikbányán. A kihantolást azért rendelték el, hogy szakszemélyzet mondja ki: járvány vagy egyéb ok áll-e a szóban forgó és a számos közelmúltbeli haláleset mögött. Az eseményről kibocsátott sebészi jelentésben a jelen levő szakértők egyhangúlag megállapították, hogy a testen semmiféle erőszakos cselekedetből eredő külsérelmi nyom nem utal a hirtelen bekövetkezett halálra. A három seb orvosnak azonban feltűnt, hogy a testben és a szívben egy cseppnyi vért sem, helyette nagy mennyiségű vizet találtak. A halálokként végül egyértelműen *boszorkányrontást* (*Hexenwerk*) vagy *vérszívást* (*Blut saugung*) állapítottak meg. Az orvosi szakvélemény alapján Kapnikbányán február 20-án újabb exhumálások történtek: a helyi temetőben kiásták két, boszorkányrontással és vérszívással gyanúsított nő holttestét. Miután egyikük, név szerint Dorothea Pihsin kezét és lábait a három kirurgus épnek találta, szemfedőjén pedig friss vért fedeztek fel, megalapozottnak vélték a boszorkányrontás és a vérszívás gyanúját. A halottat büntetőperben máglyára ítélték, s az ítéletet a hóhér még aznap végrehajtotta. A kivégzésnél jelen levő városi őrök (*Wächter*) beszámoltak az égő holttestből bőven kiömlő vérről.⁷⁴ A bűnösök felderítését célzó nagybányai vizsgálat kérdőpontjai közül kettő is összefüggésbe hozható a boszorkányság korabeli képzetkörével:⁷⁵

Sexto. Varáslókat, boszorkányokat, bűbájosokat, akik itt a városban pénzért, avagy egyéb adományért mesterkednek, szolgálattyaikat ígérnek, vagy hogy végre is vitték?

Septimo. Nem különben afféle más helységekben lakó tudákos aszszonyokat, hogy ide a városba avégre járnának, tapasztalt e a tanú s kiket, miképpen társalkodnak nevezetesebben?⁷⁶

Éppen ezért számos tanú megemlíttette vallomásaiban a tőkésbányai Horszánét, akit – úgy tűnik – gyógyítóként, jósként és a szerelmi mágia szakértőjeként vettek igénybe a nagybányai polgárok, főként a polgárasszonyok. A román⁷⁷ tudósasszonyt a vizsgálatot követően perbe fogták. Először kitiltották a városból és határából, majd 1757-ben saját

⁷⁴ A teljes jelentést közli Hamberger 1992, 88–92. Hamberger művét, valamint az orvosi bizonyítványt (átíratával együtt) Mézes Ádám bocsátotta a rendelkezésemre, amit ezúton köszönök neki. A Wallendorfer név (Vallendorfer alakban) két, az 1753-as inkvizíció során felvett tanúvallomásban is szerepel. Az egyik tanú Vallendorfer Ignác Vár utcai házáat említi, amelyben egy lakó is tartózkodott (vö. Balogh 2003, 289). A Felsőbányai utcában pedig a huszonhét esztendőes Vallendorfer János tanúskodik (vö. Balogh 2003, 297). Nem tudjuk, hogy Ignác és János milyen rokoni kapcsolatban álltak a kamarai sebészorvos Kázmérral.

⁷⁵ Megjegyzem, hogy a vizsgálati protokollban, amelyről 1702-től vannak adataink, rendszerint ugyanígy szerepelnek a boszorkányságra és mágiaira vonatkozó sztereotip kérdések (vö. Balogh 2003, 150, 151, 217, 222, 228, 229, 250).

⁷⁶ Balogh 2003, 288.

⁷⁷ „[...] hallotta a fátens Horszánét, a tőkési oláhnét, hogy tudna a félle mesterséget.” (Részlet Burian János tanúvallomásából, lásd Balogh 2003, 296.)

kérésére és reverzális adása mellett engedélyezték, hogy visszatérhessen.⁷⁸ A Horsánéről valló tanúk között szerepel az egyik városi bábaasszony, Forrai Pálné Török Erzsébet, akit 1745-ben boszorkánysággal rágalmozott meg Toót Jakabné Kosárkötő Erzsébet.⁷⁹ A vallomások szólnak még egy katalinfalusi gyógyítóasszonyról, Pálnéről, továbbá név nélkül megemlítenek egy lacfalusi román nézőasszonyt is, de eddigi tudomásunk szerint egyikük ellen sem emeltek vádat. Egy évvel később, két külvárosi román parasztasszony perében⁸⁰ feltehetően ugyanez a lacfalusi néző szerepel, akinek ekkor már a nevét is elárulták a tanúk: Popa Nyikorásza. Többen is tudni vélték, hogy ez a néző egy ideig az egyik vádlott, Mocsiránné padlásán lakott, a Felsőbányai hóstátban. Csalásért és varázslásért még 1753-ban elfogták, nyilvánosan megbotozták, majd testi és szellemi fogyatékosága okán reverzális adása mellett szabadon engedték a nagyváradi származású Balázs Istókot, aki magát nézőnek mondta. Konkrét nézői tevékenységéről ugyanakkor semmit sem tudunk, mivel csak az ügyében hozott ítélet szövege maradt fenn.

Milyen következtetéseket vonhatunk le e három időszak városi eseményei és a helyi boszorkányüldözés összefüggéseiből témánk, vagyis a népi mágia specialistáinak vonatkozásában? Annyi bizonyosnak tűnik – bár forrásaink egyelőre csupán halványan körvonalazzák –, hogy mindhárom intenzívebb üldözési periódus több szálon is kapcsolódik valamiféle globális, a város egész társadalmára kiterjedő újjászervezési, megújítási szándékhoz, amit nagyon sokféle okhoz köthetünk. Ezek közt sejthető a városi és a felsőbb szintű hatalmi viszonyok átalakulása; a várost irányítók és a velük gyakran azonos helyi társadalmi elit részleges cseréje; a hatalmi struktúra felsőbb szintjeinek (a kamarai, a vármegyei vagy a birodalmi igazgatásnak) a kényszerítő akarata (a vámpírhisztéria kapcsán indított bánáti és máramarosi vizsgálatok); a 17. század második felére felduzzadó külvárosok lakosságának heterogenitása, mobilitása, majd fokozatos térnyerése a városi közigazgatásban; az ellenreformációs törekvések hatására sűrűn váltakozó, majd a 18. század második-harmadik évtizedére kialakuló, új konfesszionális konstellációk. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a kora újkori Debrecenhez nagyon hasonlóan, a különböző társadalmi feszültségek, a hitbéli meggyőződéseknél az egyén mikrovilágát is megrengető folyamatos harca, a gyakori háborús időszakok erodálták Nagybánya korántsem homogén városi közösségét. A helyi társadalom minduntalan felbomló szövete pedig termékeny talajt nyújtott a boszorkányvadászárba szökkenéséhez. A „boszorkányüldöző hangulat” időnkénti felerősödésével, a vádak elszaporodásával törvényszerűen megugrott a népi mágia szakértőinek száma is a vádlottak között, de arról egyik periódusban sem beszélhetünk, hogy csak és kizárólag ellenük irányult volna a vádaskodás. Ugyanakkor az is világosan látható, hogy a városi ítélőszék előtt folyó perek a konfliktusok rendezésében a legvégső szintet jelentették. A veszekedő felek számára mind a helyi szokásjog, mind a falusi boszor-

⁷⁸ Balogh 2003, 308–309.

⁷⁹ A vádlót a tanács 6 rajnai forintba büntette emiatt (vö. Balogh 2003, 286).

⁸⁰ Mocsirán, vagy másként Béres Györgyné és Erdélyi Jánosné Száva még az 1753-as általános bűnvizsgálat során válhattak gyanússá. Bár a tanúk – sok egyéb mellett – tejvarázslásról, segítő ördög (sőt lidérc) tartásáról, szerelmi mágia űzéséről számoltak be velük kapcsolatban, egyikőjük sem tevékenykedett mágikus szakértőként (vö. Balogh 2003, 310–318).

kányság mágikus rendszere rendelkezésére állt, hogy az igazságszolgáltatás hivatalos fórumán kívül megegyezhessenek. Nagybánya esetében is érvényesnek tartom Sz. Kristóf Ildikónak a debreceni orvos asszonyokkal kapcsolatban tett megfigyelését:

[...] a korabeli Debrecen mindennapjaiban mágia, boszorkánygyanúsítások és bíróság előtti, formális vádaskodás egymás mellett létezett, s a három jelenség nem szükségszerűen fedte egymást. Számszerű kimutatásaim csak az utóbbiról nyújthatnak többé-kevésbé részletes áttekintést, az előbbi kettő szinte csak véletlenszerűen kerül elő a forrásokból, nyilvánvaló, hogy túlnyomó többségükről a tanács nem is szerzett tudomást.⁸¹

Mindazonáltal, a csírájában már létező, felvilágosult egészségügyi reform, amely határozottan és központilag akart véget vetni a *legitim* és *illegitim orvoslás* (borbélyok versus népi gyógyítók) egymás mellett élésének, még jócskán váratott magára: dokumentumainkban nem esik szó egyetemet végzett orvosdoktorról vagy akár vizsgázott seb-orvosról (kirurgusról), s a város alkalmazásában álló szülésznőről is pusztán sejtéseink vannak. Elképzelhető ugyanis, hogy az 1700-ban száműzött, majd 1704-ben kivégzett Szaszarinét valamilyen hivatalos módon is (esküdt bábaként?) alkalmazta a város. Erre utalhat az egyik tanúvallomás következő részlete:

Király Jánosnétól hallotta, Szaszariné mondotta volna: – Meg gyógyíthatnám ezt a Paczáknét, de az bányai embereknek a gyermekével sem tennék jól, ha hites ujjamal jól tehetnék is.⁸²

Azt valószínűsíthetjük, hogy a Nagybányán székelő bányakamaránál már 1753 előtt is dolgozott sebészorvos, aki a kamarai tárnákban dolgozó bányászok egészségügyi ellátásáért volt felelős. A tevékenységét azonban eddigi ismereteink alapján nem tudjuk felmérni. Az is könnyen elképzelhető, hogy hivatali tiszttségéből adódóan nem a nagybányai lakosok kezelése volt a fő feladata, s talán ezért nem is került kapcsolatba – a helybéli borbélyokkal ellentétben – a gyógyítás révén a boszorkányvádaskodással.⁸³ Az üldözés lezárulása után mintegy egy évtizeddel, 1773-ban nevezték ki királyi kamarai és városi főorvossá a bécsi egyetem orvosi karán frissen végzett Rácz Sámuel, aki magyarul írt egyetemi tankönyveivel a hazai orvosi szaknyelv megalapozója lett.⁸⁴ A városban kórház nem működött, a már említett ispotály betegápoló munkájáról a perakták nem tájékoztatnak. Csak feltételezhető, hogy esetleg bábaként is tevékenykedett az 1670-ben tanúskodó „ispotálybeli öreg asszony”, aki egy bizonyos Deáknét kezelte.⁸⁵

⁸¹ Kristóf 1990, 444.

⁸² Részlet Némethi Mészáros Jánosné Hatházi Katalin tanúvallomásából (1700. április 24.), lásd Balogh 2003, 141.

⁸³ A nagybányai borbélycéhről 1572-től tudunk, a debreceni 1538-ban alakult, vö. Kristóf 1990, 452. Az első patikát is a 18. század végén hozták létre. Ezt vezette az a Hepner „úr”, aki gyenge egészségi állapota miatt 1787-ben leváltását kérte (vö. Romhányi 2012, 44).

⁸⁴ Keszler 2012.

⁸⁵ Balogh 2003, 77.

3. A terminológia útvesztői

Vizsgálatunkban eddig azokat a személyeket neveztük népi mágikus szakértőknek, akik valamilyen, a korabeli elképzelések szerint a mágia (varázslás) körébe tartozó tevékenységgel foglalkoztak: például kincskereséssel, eltűnt tulajdon vagy elveszettnek hitt személyek megkeresésével, tolvaj azonosításával, jóslással (egyéni sorsról vagy jövőbeli eseményről), szerelmi varázslással, gazdasági mágiával (leginkább tejszaporítás, vajszaporítás), rontás azonosításával és helyrehozatalával. Mindezek mellett – vagy e működési területektől akár függetlenül – a népi mágia specialistái lehettek ember- és (eseteinkben csak elvétve) állatgyógyítók. A forrásainkban előforduló nyelvi meghatározások feltérképezése a korabeli értelmezések vizsgálatát teszi lehetővé. A segítségével egyrészt arról alkothatunk képet, hogy milyen szókészletet használtak a különböző elbeszélők a mágikus praxissal rendelkező személyek és tevékenységeik leírására, valamint hogy ezekhez a szavakhoz milyen korabeli jelentéseket társítottak. Másrészt, a szókészlet változásaiból arra is következtethetünk, miként hatottak egymásra a tanúként vagy gyanúsítottként (vádltként) megszólaló elbeszélők és a vallomásokot lejegyző, megszerkesztő, tehát a bírósági iratokat előállító, tanult fogalmazók megnyilvánulásai a boszorkányper kommunikációs terében.

Ha áttekintjük az általunk kiválasztott három időszakot, akkor megállapíthatjuk, hogy a mágikus praxissal rendelkező személyekre és tevékenységükre használt szókészlet mind a bírósági szövegek (ti. a tanúkihallgatás kérdőpontjai, ítéletek, vádlevelek, beadványok, tanácsi határozatok), mind a tanúvallomások esetében szinte azonosnak tűnik, bár az utóbbi szövegcsoporthoz némiképp változatosabb. További következtetéseket vonhatunk le az egyes periódusok önálló és összehasonlító vizsgálatából. Ehhez három, egymást követő táblán, betűrendben sorolom fel a mágikus foglalkozású személyekre, valamint a tevékenységeikre alkalmazott kifejezéseket, kettős bontásban: a bírósági terminusok és a népi szóhasználat halmazai szerint (3., 4., 5. táblázat). Mivel ennek a fejezetnek az elsődleges célja egyelőre nem a népi mágikus szakértők boszorkányvádaskodásban elfoglalt helyének meghatározása, hanem inkább a rájuk vonatkozó korabeli szókészlet bemutatása, a kifejezetten a boszorkányvádaskodáshoz köthető fogalomkészlet (például *boszorkány*, *rontás* és szinonimáik) itt nem szerepel. Hasonlóképpen, a gyógymódok és gyógyító eljárások szavait sem itt részletezem, hanem a következő fejezetben.

Szembetűnő, hogy mindhárom időszakban a leggazdagabb szókészlet a bábaság és a gyógyítás témaköreiből kerül ki, ami nyilvánvalóan a boszorkányvádak és e tevékenységek közti szoros kapcsolat következménye. Figyelemre méltó, hogy a *bába* kifejezés éppen abban az 1670-es perben nem fordul elő, amelyet egy bábaasszony ellen indítottak, holott már egy 1640-es rágalmazási esetből adatolhatjuk.⁸⁶ Ezzel szemben az *öreg asszony*, amely a szülésznőnek a kora újkorban általánosan elterjedt szinonimája

3. táblázat. A bíróság terminológiája és a népi szóhasználat (1660–1670, 1684)

Kifejezések 1. periódus	Bírósági szóhasználat előfordulás (évszám)	Népi szóhasználat előfordulás (évszám)	Közös szóhasználat
borbély		2 (1670)	
doctor		1 (1670)	
orvos		1 (1670)	
öreg asszony	2 (1670)	7 (1670)	X
tudományos		1 (1670)	
gyógyítás	1 (1670)		
orvoslás	3 (1670)		
gyógyít	3 (1666, 1670)	6 (1662–1665, 1670, 1684)	X
orvosol		4 (1670)	
pénzt nézet	1 (1668)		
pénznézés	1 (1684)		

4. táblázat. A bíróság terminológiája és a népi szóhasználat (1697–1706)

Kifejezések 2. periódus	Bírósági szóhasználat, előfordulás (évszám)	Népi szóhasználat, előfordulás (évszám)	Közös szóhasználat
bába	1 (1697); 4 (1704–05)	9 (1700); 11 (1704–1705)	X
bábaság		1 (1700); 1 (1704–1705)	
borbély		1 (1700); 3 (1704–1705)	
gyógyít		1 (1697)	
		1 (1698)	
		2 (1700)	
		1 (1703)	
		3 (1704–1705)	
gyógyítóasszony	1 (1703)		
jövendő	1 (1703)		
obstetrix	1 (1700)		
orvos asszony		1 (1704–1705)	
orvosol		2 (1704–1705)	
öreg asszony		1 (1700)	
		2 (1704–1705)	
tudomány		1 (1698)	
tudományos		1 (1700)	
tudományos		1 (1704–05)	
asszony			
tudományos		1 (1704–05)	
személy			

⁸⁶ 3. per, I. irat. Szirmay Péter vádlevele Salagár Istvánné Erzsébet asszony ellen, vö. Balogh 2003, 51.

5. táblázat. A bíróság terminológiája és a népi szóhasználat (1753–1754)

Kifejezések 3. periódus	Bírósági szóhasználat, előfordulás (évszám)	Népi szóhasználat, előfordulás (évszám)	Közös szóhasználat
gyógyít		3 (1753), 4 (1754)	
nézés	1 (1753)		
néző		1 (1753)	
tudákos		1 (1753), 1 (1754)	
tudákos asszony	1 (1753)	3 (1753)	X
tudákosság	2 (1753)		

volt, az 1670-es dokumentumok mindkét szövegtípusában gyakran megjelenik.⁸⁷ Talán a bevádolt bábaasszony valóban idős kora is közrejátszott, hogy az elbeszélők inkább ezzel a kifejezéssel éltek. Az is valószínűsíthető továbbá, hogy az *öreg asszony* a népi szóhasználatból emelkedett be a hivatalos bírósági szövegkörnyezetbe, mivel egyetlen előfordulása épp a vádló kérésére fogalmazott vádlevelében található. A következő periódusban már egyértelműen a *bába* terminus az uralkodó, és egy esetben megjelenik a latin verzió is, igaz, csak a hivatalos regiszterben. A váltás okára szövegeinkben nem találunk magyarázatot.

A *gyógyítás* és *orvoslás* szavak mindkét szövegcsoporthoz előfordulnak, míg kizárólag a bíróság használja a *gyógyításbeli tévelygés*⁸⁸ és a *babonás orvoslás*⁸⁹ megfogalmazásokat. Ezek a változatok a vádlottak gyógyítótevékenységének már az első periódustól érzékelhető, negatív megítéléséről árulkodnak. Ezekkel párhuzamosan a tanúvallomások fogalmi regiszterében is jelentkezik az orvosláshoz kötődő képzetek hasonló polarizáltsága: a gyógyítás isteni (= az isteni akaratnak engedelmeskedő, tehát jó) és nem isteni (= az isteni akarattal szembeszegülő, tehát rossz) kettőssége, ahogyan azt az „Engem Isten után meggyógyított”, „Istenesen gyógyíts!” formák jelzik.⁹⁰ Megragadható továbbá a gyógyítás mint a lelkiismeretes, jó szakember által megfelelően elvégzett munka elképzelése is, amint az az „emberségesen gyógyított” megfogalmazásból kiolvasható.⁹¹ A gyógyítással foglalkozókra használt kifejezések között a már említettekén kívül találkozunk még az *orvos*, az *orvos asszony*, a *doctor*, és a *gyógyító asszony* kifejezésekkel, de az elnevezések előfordulásának gyakorisága nem áll arányban az ilyen jellegű esetek nagy számával. Ez egészen bizonyosan abból következik, hogy az ismert gyógyítókat, orvosokat vagy név szerint emlegették, mint például Láposinét, Kádas

⁸⁷ Az *öreg asszony* 'bába' jelentésben először az 1670-es eljárásban jelenik meg, vö. Balogh 2003, 74, 77, 85, 83, 87. A „bába” szó etimológiáját, használatát és szinonimáit könyvében Deáky Zita mutatja be, vö. Deáky 1996, 31–34. Krász Lilla mindezt kora újkori európai párhuzamokkal egészíti ki (vö. Krász 2004, 603–605).

⁸⁸ Vö. Balogh 2003, 87.

⁸⁹ Vö. Balogh 2003, 88.

⁹⁰ Vö. Balogh 2003, 74, 77.

⁹¹ Vö. Balogh 2003, 83.

Györgyöt, Tebesnét,⁹² vagy a lakhelyük alapján hivatkoztak rájuk, mint például a zilahi orvosra, a „kikesi boszorkányokra” vagy a „matolcsi bába asszonyember”-re.⁹³

A szókészletből az orvoslás értelmezésének még egy további kettősségére következtethetünk: a *természetfeletti* vagy *mágikus* és az *e világi* aspektusokra, amely később a *legitim* versus *illegitim* orvoslás dichotómiájához vezetett. A *borbély* kifejezés ugyanis csak elvétve szerepel szövegeinkben. Az első periódus alatt, 1670-ben, csupán egyetlen tanúvallomásban említenek borbélyt. (Egy szülés utáni emlőbetegség kezelését részletezik.⁹⁴) A következő időszakban pedig összesen négyszer esik szó borbélyról, s ebből két esetben a foglalkozásnév családnév is egyben (nota bene, mind a kétszer valóban ezt a foglalkozást űzi a szóban forgó személy).⁹⁵

A gyógyítótevékenységekre vonatkozó szókészlet bősége mellett a népi mágia egyéb területeire vonatkozó terminológia szegényesnek tűnhet. A *(pénzt) néz* kifejezés először 1664-ből adatható, pénzt kerestetvén vagy nézetvén velle⁹⁶ megfogalmazásban, a bírósági iratokból. A tanúk elbeszéléseiben gyakran szereplő pénznéző és kincskereső akciók azonban épp ennek az ellenkezőjéről győznek meg: az elrejtett kincs vagy pénz felkutatása az egyik legnépszerűbb mágikus tevékenység lehetett ebben az időszakban, amit igen sokan gyakoroltak, és nem feltétlenül csak a specialista *nézők*. A kincsnéző vándorcigány és – csaknem száz évvel később – a Néző Balázs Istók elleni eljárások igazolják Pócs Éva meglátását: „önmagában a pénznézés, hacsak nem volt jogtalan pénzkicsalás”,⁹⁷ nem vezetett boszorkányvádhoz. Az első időszak másik, látóképességekkel rendelkező, pénznézéssel is foglalkozó specialistájának fő profilja inkább a gyógyítás, a távol levő személyek hazahozatala és a rontó mágia lehetett. Mivel a kincskeresés csak egy volt számos szolgáltatása közül, a tanúk nem is nevezték őt *nézőnek*.⁹⁸ Ugyanígy, a már többször említett Milkó Marci mágikus repertoárjában is szerepelt a kincsnézés, de ő a hírnevét kétségtávon boszorkányazonosító mivoltának köszönhetette. A *néző* terminus csak az utolsó periódusban fordul elő ismét ebben a formában, ám ebben a két esetben nem tudunk meg semmi közelebbit arról, mivel is foglalkoztak tulajdonképpen a boszorkánysággal gyanúsított specialisták.⁹⁹ Végül, a népi mágia szakértőinek összefoglaló megnevezéseként volt használatos a *tudományos* kifejezés mindhárom időszakban, mind a köznyelvi, mind a bírósági regiszterben: a természetfeletti tudással rendelkező személyt jelölték vele.¹⁰⁰

⁹² Az említés sorrendjében lásd Balogh 2003, 74, 142, 146.

⁹³ Az említés sorrendjében lásd Balogh 2003, 78, 170, 180.

⁹⁴ Szentgyörgyi Csizmadia Istvánné tanúvallomása, 1670. június 26, vö. Balogh 2003, 79.

⁹⁵ Muk Borbély Kristóf (1700), vö. Balogh 2003, 133; Borbély István özvegye (1703), vö. Balogh 2003, 153. Az 1700-ban tanúskodó Kapcsos Andrásné Borbély Anna esetében ez nem dönthető el (vö. Balogh 2003, 143).

⁹⁶ Balogh 2003, 63.

⁹⁷ Pócs 1997, 177.

⁹⁸ A szászari Csótiné ellen folyt eljárásról van szó (vö. Balogh 2003, 103–112).

⁹⁹ A Piacatéren lakókhoz járó anonim nézőasszonyt csak megemlítjük (vö. Balogh 2003, 294). Néző Balázs Istók legfőbb bűne az ördöggel kötött szövetség (vö. Balogh 2003, 309).

¹⁰⁰ Balogh 2003, 77.

A mágikus foglalkozású személyekhez és a mágikus tevékenységekhez rendelt terminusok áttekintését követően két megfigyelést tehetünk:

1) A bírósági szövegek dokumentumai – mint feltételezhetően tanult személyek hivatalos megfogalmazásai –, valamint a tanúk – az esetek nagy részében valószínűleg iskolázatlan elbeszélők – nem hivatalos narratívái gyakorlatilag azonos szókinccsel rendelkeznek ebben a tekintetben. Ez részben abból adódhat, hogy az eljárás dokumentumait készítő városi jegyzők ugyanahhoz a nem túl népes városi közösséghez tartoztak,¹⁰¹ mint maguk a tanúk és a vádlottak, így az elbeszélők és a lejegyzők nyelvhasználatuk nem állt messze egymástól. Beható vizsgálat híján egyelőre csak néhány példára alapozom ezt a megállapításomat. Ezek közül az egyik Diószegi György másodjegyzőé, aki bizonyíthatóan helybeli születésű, és a Schola Rivulina diákja volt.¹⁰² Nótáriusként közreműködött az 1670-es per tanúvallomásainak lejegyzésében, valamint egy 1674-es becsületsértési perben is. A következő példa az iménti Diószegi György bátyja, István, aki a város helyettes főbírája volt, s ebben a minőségében jegyzi az 1670-es per kihallgatási jegyzőkönyveit. Az ő bíraskodása idején, a magisztrátus komoly anyagi támogatásával nyomtatja ki Kolozsvárt Veresegyházi Szentel Mihály nyomdájában Nánási Lovász István *Szű títka...* című művét, mint az a kötet ajánlásában olvasható.¹⁰³ A Diószegi fivérekhez hasonlóan helyi nevelésű, tehát a Schola Rivulina egykori diákja lehetett több szenátor és külső tanácsstag is, akik az 1704–1705-ös perben egyrészt tanúként, másrészt a kínvallatás lefolytatóiként szerepeltek.¹⁰⁴

2) A szókészlet meglehetősen szűkös, de viszonylag állandónak mondható a közel másfél évszázad alatt. Ez talán azt jelzi, hogy az orvosláshoz és a mágikus tevékenységekhez asszociált kifejezések az adott nyelvi közegben már régóta meghonosodtak: az esetek többségében a beszélők nagy biztonsággal használták az általuk jól ismert és folyamatosan használatban levő terminusokat.

4. Specialisták, kliensek és munkakörök

A bevezetőben már előre jelzett kérdéskörök közül ebben a fejezetben hármat szeretnék részletesen bemutatni: 1) Milyen közösségi feladatokat láttak el a népi mágia és a gyógyítás specialistái Nagybányán és környékén? 2) Miként találkozott a keresleti (klientúra/pacientúra) és a kínálati vagy szolgáltatói oldal: hogyan jött létre a mágikus vagy az egészségügyi „szolgáltatói szerződés”? 3) Milyen lehetőségei és módjai voltak a specialista szolgáltató és a kliens közti nézeteltérések, konfliktusok rendezésének, vagyis mi történt a szerződés megszegésekor?

4.1. Betegségek, nyavalyák, nyomorúságok

E három kifejezés bármelyikével a testi-lelki egészségben keletkezett zavarok szinte teljes spektrumát kifejezhetjük a peraktákban megszólaló elbeszélők. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy a megbetegedéseket valamiféle homogén, meghatározhatatlan halmazként képelték volna el, és ne nevezték volna néven a kora újkori Nagybánya és környékének lakói. Bár a boszorkányperek aktáiban leginkább a boszorkányrontással összefüggésbe hozott testi és lelki tüneteket részletezik a tanúk és a vádlottak, érdemes röviden áttekintennünk a betegségek elnevezéseit, illetve a legjellemzőbb tünetegyütteseket. Az elbeszélők az esetek nagy többségében (131-ből 102 alkalommal) a fejezet alcímében foglalt általánosító fogalmak valamelyikével utalnak a megváltozott egészségi állapotra. A fennmaradó 29 esetben azonban ennél konkrétabb megjelöléseket használnak. Ezeket az alábbi táblázatban (6. táblázat) összegeztem, időszakonkénti előfordulásuk gyakoriságát is feltüntetve.

6. táblázat. Betegségelnevezések és előfordulásuk gyakorisága

Betegség elnevezése	1. időszak	2. időszak	3. időszak
ebag		1	
golyva		2	
hagymáz		3	
himlő	1	1	1
kelés	1		
orbánc		1	
pattanás		2	
pestis			1
pokolvar		2	
súly		2	
seb	3	5	1

Bár messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le e listából, az mégis szembe-tűnő, hogy ezeknek a betegségeknek a döntő többsége váratlanul megjelenő és igen látványos börtünettel járt (*himlő, orbánc, pestis, pokolvar*), illetve maga is valamilyen fel-

¹⁰¹ A Mitrofan Boca szerkesztette várostörténeti monográfia három adóösszeírásra hivatkozik (1579, 1643, 1750), s ezek alapján becsüli meg Nagybánya lakosságát. A számadatok megbízhatóságát nem állt módomban ellenőrizni, így azokat itt nem közlöm. Az általunk vizsgált időszakok vonatkozásában fontos lehet azonban az a tény, hogy 1643-ban 956, míg 1750-ben 683 háztartás fizetett adót (vö. Boca 1972).

¹⁰² Diószegi György 1677-ben Utrechtben disputált, majd 1678-tól Apafi Mihály fejedelem udvarához csatlakozott. Jó kapcsolatban volt Pápai Páriz Ferencel (lásd Nagy 2001, 221).

¹⁰³ Nánási művéhez a következő személyiségek írtak üdvözlő verseket: Horti István nagybányai lelkész, Kovásznai Péter, Enyedi Sámuel teológiai és orvosdoktor, a nagyenyedi kollégium tanára, Sárközi Mihály felsőbányai lelkész; Eszéki István, a későbbi aranyosmeggyesi pap és udvari lelkész, Enyedi István szenátor, nagybányai első jegyző; valamint Diószegi György másodjegyző (vö. Nánási 1670, 22–30; Szabó 1879, 1103). Veresegyházi Szentel Mihály maga is Nagybányáról költözött Kolozsvárra, vö. Katona 1880. Enyedi Sámuel pályafutását Péntes Tiborc Szabolcs összegezte (vö. Péntes 2011). Diószegi György verseinek értékelését nyújtja Petrőczy Éva (vö. Petrőczy 2006b).

¹⁰⁴ A városi jegyzők pályaképét a kora újkori Kolozsvár hivatalnokainak archontológiája segítségével mutatja be Flóra Ágnes (lásd Flóra 2012).

tűnő bőrelváltozás volt, (*kelés, pattanás, golyva, süly*), vagy akut sérülés (*seb*). Nagyon hasonló tendenciát figyelhetünk meg, ha a betegek és hozzátartozóik tapasztalatait közvetítő elbeszéléseket abból a szemszögből vizsgáljuk, hogy milyen testrészeket érintett a megbetegedés. Leggyakrabban a lábon és a kézen jelentkeznek a tünetek (a 67 összes előfordulásból 24 esetben), méghozzá ugyancsak hirtelen és meglehetősen látványosan. A szimptómákat változatos kifejezésekkel jellemezték az elbeszélők: például „feldagad”, „kipattogzik”, „felcsattog”, „kifakad”, „felzsugorodik” (‘megbénul’), „elszárad”, „bekékül”, vagy éppen „szederjessé válik” a szóban forgó testrész. Előfordul még váratlanul fellépő, éles fájdalom: „minap is egy aszszonyt meg-kentem, azon kenésbe belé nyilallott az kezembe”.¹⁰⁵ A szüléssel, a gyermekágygal és a csecsemő betegségeivel kapcsolatos esetekben a legelterjedtebb panasz az anya tejének elapadása (a 67 összes előfordulásból 9 esetben), amit kísérhet az anya mellének fájdalmas duzzanata, kifakadása.

A bábák, gyógyítók és borbélyok terápiás módszereit is táblázatban foglaltam össze (7. táblázat).

7. táblázat. Terápiák, gyógymódok

Terápia, gyógymód	1660–1670; 1684	1697–1706	1753–1754
kötés, kötözés	7	6	2
kenés	10	6	
gyermekágyas kenése, kötése	3	9	
borogatás	1	1	
fürdő	4	5	2
szájon át adott gyógyszer		3	
sebészeti beavatkozás		1	
önöntés		3	2
füstölés		2	
amulett viselése		1	

Egyelőre nem rendelkezem elegendő ismerettel ahhoz, s jelenlegi vizsgálatomnak nem is célja, hogy a fenti gyógymódokat a korabeli orvoslás ennél lényegesen tágabb kontextusában is elhelyezzem. Ehelyett néhány jellemző tendenciát emelek ki. A tanúvallomások szövegeiben időnként előfordul, hogy a (be)kötözés, borogatás során valamilyen gyógynövény használatáról is vallanak. Gyér számú adataink egyikében a „seblapu” növényt (*Betonica?*) említik (dagadt lábra kötve).¹⁰⁶ Egy másik esetben egy

¹⁰⁵ Nagy Istvánné gyógyító szavait idézi tanúvallomásában egyik páciense, Rácz Mihályné Szegedi Kata, lásd Balogh 2003, 84.

¹⁰⁶ Bánya Györgyné Kassay Szabó Erzsébet tanúvallomása (1700), lásd Balogh 2003, 132. Néhány korabeli orvoslókönyv és receptgyűjtemény tanúsága szerint a *bakfű*, *sebfű* néven is ismert *Betonica*-t, többek között, sebgyógyításra, *felzsugorodott* végtagok kötözésére, szembajokra, sőt rontás ellen használták (vö. Hoffmann 1989, 15, 35, 357, 428).

bizonyos „tövises kóró” hamujából kell párlúgot készíteni.¹⁰⁷ Általános tendenciának látszik, hogy az elbeszélők csupán elvéve neveznek meg konkrét növényeket. Hasonló a helyzet a növényi adalékkal készült fürdőkkel is.¹⁰⁸ Ennek háttérben talán az áll, hogy a füvek használata a gyógyításban elegendő ok volt a bíróság szemében, hogy az illető gyógyítótevékenységét „babonás orvoslásnak” minősítse.¹⁰⁹ A tanúvallatást vezetőket láthatólag hidegen hagyta, hogy pontosan mi is volt az a növény, ezért aztán a tanúk sem tulajdonítottak túlzott fontosságot neki. A gyógyfüvek alkalmazásához egyébként számos hiedelmet kapcsoltak az elbeszélők: például azt, hogy a növény meghajol az őt leszedni akaró ember előtt, vagy megszólal, ha illetéktelen személy akar hozzányúl-ni.¹¹⁰ Előfordult az is, hogy a sikertelen gyógyító saját gyógyítói presztízse megóvása érdekében olyan különleges gyógynövényeket ajánlott, amelyek távoli és elérhetetlen helyen nőnek, s csak nagyon nehezen megszerezhetők:

Egykor penig egy emberséges aszszony adott volt az feleségemnek egy darab gyökeret, hogy azt hájban meg-törvén, kenne meg az gyermek lábát véle. Hiszi Isten, azt mondván, hogy az gyermek lábra kap! A feleségem meg-törvén, meg-kené az gyermek lábát, harmad napra az gyermek szépen hozzám jött. S mondá az feleségem: – Uram, mondjuk meg ezt Nagy Istvánnénak, mert ki tudgya, vagy meg-harakszik, vagy mást cselekszik! – Oda hivatván osztán Nagy Istvánnét, mutatók neki mind az gyermeket s mind az gyökeret. Az gyökeret meg-nézvén, orrát-száját meg-fintortotta, s kérdé: – Hol vöttük? – Mondá az feleségem: – Egy emberséges aszszony adta. Mondá Nagy Istvánné: – Oh, aszszonyom, messze terem ez, a bérczen! – Kéré osztán az feleségem: – Nosza, édes Nagy Istvánné aszszonyom, mennyünk el érte! – Felele Nagy Istvánné: – Hogy mennék, az Istenért, mert oda sok könnyűzéssel, sok térd hajtással kell menni, hogy az fű észre ne vegye!¹¹¹

A bábák illetékességébe tartozó orvosi területek, mint a várandósság, a gyermekszülés, az anya és a csecsemő gondozása, a nőgyógyászati betegségek és a meddőség kezelése kiemelt szerepet játszottak a boszorkányvadászkodás kontextusában. Ezt a tényt jelzi a gyermekágyas anyák ápolására vonatkozó elbeszélések viszonylag magas száma is. Maga a szülés és benne a baba szerepe akkor került szóba, ha a csecsemő vagy az anya halálát boszorkányrontással hozták összefüggésbe, mint ahogyan azt Szabó Gáspár tette:

¹⁰⁷ Debreczeni András tanúvallomása (1700), lásd Balogh 2003, 141.

¹⁰⁸ Ötször beszélnek – további részletek nélkül – füves fürdőről a tanúk.

¹⁰⁹ Ítélet Nagy Istvánné ügyében (lásd Balogh 2003, 87).

¹¹⁰ A „gyógyítónak megszólaló füvek” motívuma több erdélyi perben is felbukkan. Például Kolozsvár (1584), lásd Kiss-Pakó-Tóth G. 2014, 87. A Bornemisza Anna megrontása ügyében indított eljárásban is szorosan összefonódott a boszorkányvadász. A törpeni Lénárd Ilona nézőasszony elleni tanúvallatás (1680. június 25.) kérdőpontjaiban így szerepel: „Tudod-e, láttad-e, vagy bizonyosan hallottad-e, hogy az Pörpeni Ilona néző asszony [...] azzal is kérkedett volna, hogy az füvek neki megszólalának.” (Lásd Herner, 1988.)

¹¹¹ Részlet Rácz Mihály tanúvallomásából (1670), lásd Balogh 2003, 82.

[...] az első feleségemmel ugyan Pap Andrásné bába lévén, igen rosszul bajolt az feleségemmel. Másod napra kötötte be, s megnehezedvén, megholt éczaka circiter 11 óra tájban. Reggel pedig Pap Andrásné odamenvén az kisgyermeket keresztül tötötte az megholt annyán kétszer. Másnap az gyermek is megholt. Ezen rossz bábaságáért pedig hogy meg nem fizettem, azt mondotta Pap Andrásné: – Jól töttem veled, mégis haragszol!¹¹²

A szülésben nyújtott segítségére utalva egyik bábaasszony, Forrai Pálné Török Ersők a „gyermek fogni” kifejezést használja, de erre ez az egyetlen adatunk.¹¹³ A bába további fontos feladata a szülés után az anya és a csecsemő egy-két héten át tartó ellátása volt. Az anyát kente („megkenegtet”, „felkenegtet”), vagyis masszírozta, valamint kötözte, míg a csecsemőt mosdatta, és szintén bekötözte. A néhány részletesebb elbeszélés alapján úgy tűnik, hogy a csecsemők szoros pólyába tekerését – ami egyébként megfelel a korszakban elterjedt gyakorlatnak – Nagybányán is elvégezték. A gyermekágy ideje alatt ez és a pólya rendszeres időközönkénti cseréje a bába feladatai közé tartozott. A bábák elleni perek egyikében Nagy Jánosné Csizsár Ilonát éppen a csecsemőápolásban tapasztalt gondatlansága miatt marasztalják el vagyonos páciensei, Háziek:

Tudom bizonyosan, hogy két esettel reggeli fűrésztését elmulasztván, szánt szándékkal az gyermeknek Nagy Jánosné, vagy két óra múlva a fátens testvérhúga fel vötte az gyermeket, s a sok nagy féreg a ruháru le perdült, sőt az al felében belé ragadott a sok számtalan féreg, mely ugyan el lepte, s a vér is csepegett az testéből, hogy le separték az férget, még a szemérem testecskejéből is jött ki a féreg! El rothadott kezét, lábát öszve ronták, háta öszve pörkett [...].¹¹⁴

Bár adatainkban csak elvétve fordul elő, arról is beszámolnak a tanúk, hogy a bába tanácsot adott meddőség esetén (kötésnek, vagyis rontásnak tulajdonította), valamint nőgyógyászati panasz kezelésére ajánkozott.

Az esetek többségében a beteg és családja a borbély általi gyógyítást a legvégső, s egyben minden kétséget kizáróan sikerrel végződő megoldásnak tekintette, szemben a népi gyógyítók hosszas és főleg kudarcokkal teli próbálkozásaival. A borbélyok Nagy-bányán is mesterembereknek számítottak, akik a helyi hatóságok engedélyével, a mindenkori céhszabályzatnak megfelelően tevékenykedtek. Tudásukat mind ők, mind a pácienseik mesterségnek tekintették, amit tanulással szereztek. Ebben az értelemben tehát ellenőrizhetőnek és egyben szabályszerűnek tartották, semmiképpen sem természetfeletti jellegűnek. Ezért nem is hozták összefüggésbe a természetfeletti okoknak, mint például a rontásnak tulajdonított szimptomákkal, sőt, sok esetben el is utasították az effajta értelmezéseket, ahogyan azt például Muk Kristóf tette:

Egy Ilona nevű szolgálója nagy betegségben lévén, sokszor mondotta, hogy Szaszariné az ablakon ment reá, de gyanakszik, hogy hévségben s hagymázban lévén, a hévség miatt mondotta.¹¹⁵

A borbélyok e világi egészségügyi hatásköre annyiban mégis érintette a természetfeletti világ szféráját, hogy képesnek tartották őket a mágikus eredetűnek vélt megbetegedések diagnosztizálására, ebből következően a rontás tényének megállapítására.

4.2. Jövendölés, pénznézés, rontás

A betegségek kezelésén túl számos gyógyító, bába és néző más jellegű mágikus szolgáltatásokat is nyújtott. A pénznézésen belül nemcsak elrejtett kincs után kutattak, hanem az eltűnt vagy ellopott pénz és egyéb vagyontárgyak hollétéről is informáltak a klienseiket, ha azok így kívánták. Kiderítették a tolvaj kilétét, sőt, a szökésben levő tolvajt arra kényszerítették, hogy visszatérjen. Hasonló módszerekkel tudósítottak távol levő vagy ismeretlen helyen tartózkodó emberekről (vásároló iparosokról, messzi kolégiumokban tanuló diákokról, sokáig távol maradó férjeikről), és mágikus úton próbálták rábírní őket a hazatérésre.

A jóslás területén inkább a kirívó esetekről számolnak be részletesen a tanúvallomások, például arról, amikor Teleki Mihály valamely ügyének kimeneteléről jósol Szakácsné egy bonyolult és nehezen értelmezhető eljárás segítségével:

Tudom s láttam régen egy alkalmatossággal, amidőn öreg Teleki Mihály uram Ungvár alá ment, hogy Szakácsné egy tótfalussi aszszonyal egy gyermektől az csorgóra két üres fazokat küldötenek, s megparancsolták az gyermeknek, hogy mindenkor az egyik fazekat tele hozza vízzel, a másikat ismét üressen, amelyből ők Teleki Mihály úrnak szerencsáját vagy szerencsétlenség[ét] próbálták. Amint magok az én kérdőzésemre mondták: a teli fazék szerencsét, az üres pedig szerencsétlenséget jelentett.¹¹⁶

Ugyanő politikai jóslattal is próbálkozott: „a mostani ügyét is az magyarnak az némettel megpróbálta, amint magától értettem bizonyosan. Nemzetünknek jól prognostical.”¹¹⁷ (A Rákóczi-szabadságharc idején vagyunk éppen, s Nagybányát a kurucok tartják megszállva.) Szakácsnénak és néhány évvel korábban Milkó Mártonnak a közösség jólétével, pontosabban a jövő évi terméssel kapcsolatos jóslatairól is beszámolnak a tanúk. Véleményem szerint e nyilvánosságnak szánt, a közösség jövőbeli sorsát érintő prognózisokkal ezek a specialisták nagyon hasonlítanak a közösséget és javait védő termékenységvarázsló táltos típusokhoz, amelyeket Pócs Éva írt le az alföldi

¹¹² Részlet a 1705. január 19-i tanúvallomásból (lásd Balogh 2003, 199).

¹¹³ Egy 1754. augusztus 12–13-án felvett tanúvallomásban (Balogh 2003, 314).

¹¹⁴ Részlet a csecsemő apja, ifjabb Hazi János tanúvallomásából (1700. november 8.), lásd Balogh 2003, 146.

¹¹⁵ Muk Borbély Kristóf tanúvallomása (1700), vö. Balogh 2003, 133.

¹¹⁶ Részlet Láncki György tanúvallomásából (1704. december 9.), lásd Balogh 2003, 176.

¹¹⁷ Részlet Láncki György tanúvallomásából (1704. december 9.), lásd Balogh 2003, 176.

mezővárosok boszorkányperei alapján.¹¹⁸ Másrészt úgy vélem, hogy a 17. századi erdélyi fejedelmi udvarok és a kuruc mozgalmak parasztprofétáinak vonulatába is beilleszthetők.¹¹⁹ A jóslatokkal valószínűleg saját képességeiket, specialista kvalitásukat igyekeztek kedvező színben feltüntetni, s egyúttal népszerűsíteni, mai nyelvhasználattal: piacképessé tenni, akárcsak a táltosok némelyike.¹²⁰

Divinációs módszereiket az alábbi táblázatban összesítettem (8. táblázat).

8. táblázat. Jósló módszerek és egyéb divinációs eljárások

Év	Specialista	Cél	Eljárás
1684	Csótiné	pénznézés	megvizsgálja a földet
1684	Csótiné	pénznézés	30 aprópénz, viasz, kenyér (viaszöntés?)
1697	Milkó Márton	pénznézés	körömbé nézés
1704–1705	Szakácsné	jóslás politikai jellegű esemény kimeneteléről	2 fazék váltakozó feltöltése a forrásnál
1704–1705	Szakácsné	távol levő személy hazahozatala	kenyérből készült inga lengtetése só és faszén fölött
1704–1705	Szakácsné	jóslás hadi eseményről	2 fazék váltakozó feltöltése a forrásnál VAGY ismeretlen
1753	Sándorné (Horsánétól tanulta!)	jóslás egyéni sorsról	babvetés

A népi mágia szakértőihez – leginkább a nőkhez – fordultak a nagybányaiak a magánélet olyan válsághelyzeteiben, mint a házasság körüli problémák vagy a bizonytalan kimenetű jogi ügyletek. Nagy Jánosné Csiszár Ilona bábaasszony például a következő tanácsot adta egy fiatal férjnek a vonakodó ifjú asszony megszéldítésére:

[...] az legényt arra tanította: első éczakán valamit el tehet az feleségén, csak el tegye, közösjön vele, meg is verje, amint hogy hatszor azon éczaka volt közi velle. Azután a menyecske igen megh utálta, s azóta jó szerével nem volt hozzája, sőt azon éczaka is elmenve mellőle, hajánál fogva hurczolta.¹²¹

¹¹⁸ Például a jászberényi Tóth Erzsébethez, a debreceni Balási Erzsébethez és Szaniszlai Mihálynéhoz (vö. Pócs 1997, 164–170).

¹¹⁹ Például Drabik Miklós (lásd Péter 1977), vagy az Ugocsa megyei Órás András (lásd Voigt 1997).

¹²⁰ Lásd Pócs 1997, 172.

¹²¹ Részlet Lanzi Szeőcz György tanúvallomásából (1700. április 24.), lásd Balogh 2003, 140.

Eligazították klienseiket a házaselet egyéb területein is, például hathatós módszereket ajánlgattak az iszákos vagy durva férjek kordában tartására:

[...] e fatenshez jöven Horsáné, ezeket szólotta: – Édes leányom! Azt halottam, hogy az uraddal rosszul élsz. Én sok jót tettem idevaló asszonyokkal, meg segítelek, ha akarod, hogy oda teheted az uradot, ahová akarsz!¹²²

A párkapcsolati gondok megoldásán túl a párválasztásban is klienseik rendelkezésére álltak a szerelmi mágia gazdag eszköztárával. Itt néhány olyan esetet említhetünk, amikor özvegyasszonyok igyekeztek új férjet szerezni maguknak, vagy kikapós menyecskék a külvárosban szállást tartó diákokra áhítoztak:

Hallotta Szabó Deáktól, Lipcsei társától, midőn a fátens intette volna őket, hogy Sándornéval ne társalkodnának! Felelé Szabó, hogy eő szegény legény lévén, azután jár, ahol jól lakhatik! De azután a fátens tovább kérven őtet, legalább szüességeket meg tartsák! Azt mondotta Szabó Deák: – De bizony régen oda van már Lipcsei szüessége, mert az mondotta Lipcsei, hogy egykor valamit ettek Horsánéval, az oltától fogva nem nyughatom Sándorné szeretete mia! Majd meg hasad a szívem miatta! – Továbbá a fátens maga nem mehetvén, Sándornét meg intette, hogy ez olyan heába valósnak békét hadna! Azt üzente Sándorné; hogy meg taníttya Horsáné által, hogy meg emlegeti a magyarok Istenét!¹²³

Megcsalt feleségek, aggódó szülők és szeretőjüket megunó férfiak rendelkezésére álltak azokban az ügyekben is, ha egy nem kívánt partnerrel folytatott, nyilvánvalóan mágikus eszközökkel fenntartani vélt viszonynak akartak véget vetni, mint például Némethi Mészáros Jánosék:

Tudom nyilván az leányom házasegakor fele tyukmonyát ketté vágott Szakácsné, és egy papirosból, nem tudom, mivel, meghintette s felét az fiammal megétette, felét ismét maga megette. Az fiam azt mondgya: – Melly rossz étel! – Az Szakácsné arra azt mondgya: – Ne gondolly velle, csak edd meg! Attul az üdőtől fogva vagy rosszul az fiam, és csak ő hozzá kívánczozott. Amikor elment, mindenkor ő hozta vissza. Az hová széllyel hordottuk a varáslókhöz, a kikesi boszorkányok azt mondták: – Meggyógyítanók, de az Szakácsné nem engedi!¹²⁴

Sokan azonban kifejezetten azért fordultak hozzájuk, mert a rontó mágia specialistáiként tartották számon őket. A szaszi Csótiné, amikor felajánlotta szolgálatait a hara-

¹²² Részlet Szakmári Mártonné Palkó Erzsébet tanúvallomásából (1753. február 19.), lásd Balogh 2003, 298.

¹²³ Részlet Szakmári Mártonné Palkó Erzsébet tanúvallomásából (1753. február 19.), lásd Balogh 2003, 298.

¹²⁴ Némethi Mészáros Jánosné tanúvallomása (1704. december 9.), lásd Balogh 2003, 170.

gosán bosszút állni vágyó szolgálónak, részletesen ecsetelte a saját céljaira is használt rontó módszereket:

[...] Az gyerengyi bikának az belit ki veszi, meg aszalja, osztán meg töri borssal. Mint az bika fel fúja magát, úgy fúja fel az ember magát tüle. Natragulyát, bolondítót, csudafát, az kapotnyaknak az gyükere.¹²⁵ Azt megh aszallya, meg töri az csudafát is. Azért töri meg, hogy csudállyanak rajta az emberek. Az bolondítót azért töröm megh, hogy gyökerestül, gyümölcsöstül, hogy olyan bolond legyen, mint az bolondítót hiják bolondítónak, és úgy járjon, mint birtalan¹²⁶ az piacon. Az natragulát azért ássa alá az gyükerett, hogy ű is olyan legyen belől, hogy se alhassék, ha alszik is iczaka, csak vagy fél óra is tarcsón, ha nem, csak kinlódgyék ezen a világon. Az levelet megh aszalja, és úgy töri össze az többi közzé, mint azon békát.¹²⁷

A bíróság manipulálására szánt eljárások külön csoportot alkotnak e rontó praktikákban belül. Ezeknek nagy fontosságot tulajdonított az eljáró hatóság, mert nyilvánvalóan az általa képviselt isteni és emberi akarat hatáskörébe való beavatkozás bizonyítékainak tekintette őket.¹²⁸ Emiatt a tanúkat részletesen kikérdezték az eljárások részleteiről, s ennek köszönhető, hogy viszonylag sok (összesen kilenc) esetet találunk, főként a második periódus pereiben. A módszerek kivétel nélkül a temetőből hozott földdel operálnak. Idézzünk egy szemléletes példát Szakácsné praxisából, amelyben egy jellegzetes átokformula is elhangzik:

Hallottam nyilván az Szakácsné szájából, hogy azt mondotta, hogy az ki törvénykezik, holt ember sirjáról vegyen földet fel, és azt hincse oda, az hol a tanács fel megyne, hadd tapodják fel, s azt mondgya: úgy némullyanak meg a bírák, mint az holt emberi az honnét az földet felvette, s úgy tehessenek törvényt reá, megszabadul. Azt is mondotta: mikor az fiát megszabadította, akkor az uraknak az ágyokba hánnya, és ételekbe beadta.¹²⁹

Elképzelhető, hogy valamilyen hasonló metódusról beszélt kliensének a szaszari Csótiné is, amikor rosszakaróinak elnémítására ajánlkozott:

Mikor Fekete Bányáról leszarmasztunk, fenyegette uramat Kalauz János, hogy visza viszi, mert fejedelem szolgálja. Ő akkor az Birta Suska házánaál gyógyította az Kis

¹²⁵ Valószínűleg a következő növényekről van szó: nadragulya (*Atropa belladonna*), bolondító beléndek (*Hyoscyamus niger*), csudafa (*Ricinus communis*), kereklevelű kapotnyak (*Asarum europaeum*).

¹²⁶ Ti. 'önkívületben tántorogva'.

¹²⁷ Részlet a szolgáló tanúvallomásából (a dátum és a hely neve ismeretlen, az utóbbi bizonyosan Nagybánya, mint a szövegből kiderül), vö. Balogh 2003, 106.

¹²⁸ A Csótiné elleni ítélet szövegében például a „törvény-tételnek varáslás által meg-akadályoztatása” megfogalmazás szerepel (vö. Balogh 2003, 112).

¹²⁹ Részlet Székely Szabó Sámuelné tanúvallomásából (1704. december 9.), lásd Balogh 2003, 171.

Szabó János gyermekét. Mi is ott laktunk. Én siránkoztam állapotunkon, s mondá: – Mit sirsz, te menyecske? Én megmondám állapotunkat. S ő mondá: – Semmi az, végy nékem egy sarut, olyat csinállok én, hogy az ki leg gonoszabb akarója uradnak, a polgárok előtt semmit sem szólhatna ellene.¹³⁰

Végezetül azt a feladatkört kell még kiemelnünk, amely kifejezetten a démonikus, természetfeletti erőktől való védekezéssel, illetve a hozzájuk való viszonyulás szabályozásával függ össze. Egy tanú arról számol be, hogy Szakácsné, a tománi tudósasszony a szépasszonyokkal¹³¹ kapcsolatos helyes magatartásformák betartására figyelmezteti a gondatlan nagybányai lakosokat:

Hallotta, hogy Szakácsné másokat tanított arra, hogy az favágóra az főmosó vizet ne öncse, sem penig az csöpögés alá ne hujozzon, mert az szép asszonyok bányák.¹³²

Az 1704–1705-ös perben elhíresült hajigáló kísértettel kapcsolatos a következő példa, amelyet érdemes hosszabban idéznünk. Az eset a perben fontos szerepet betöltő Suhó szenátor házában történt. Az ifjú Suhóné egy este borral kínálta a lencsét kérni jött Pap Andrásné bábaasszonyt. Csak akkor döbbsent rá, hogy megfélekedett az ígéretéről, amikor a bába távozott, s ő két dongót pillantott meg, amint a gyertya lángja körül röpdöstek. Hamarosán láthatatlan kezek egy poharat vágta a fiatalasszonyhoz, aki elképedve konstataulta, hogy az még vizes, s ebből arra következtetett, hogy az imént használhatták.¹³³ Az ominózus „hajigálás” a bíróság gyanúját is felkeltette, ezért különös gondossággal nyomoztak ebben az irányban, és sokakat kikérdeztek az ügyről.¹³⁴ A tanúk egyike úgy emlékezett, hogy éppen Pap Andrásné, a bábaasszony javasolta az áldomásívást (egy sajátos János-poharat¹³⁵) a kísértetjárás megszüntetésére:

¹³⁰ Részlet Zakariásné tanúvallomásából (1684. december 14.), lásd Balogh 2003, 179.

¹³¹ A szépasszonyok még egyszer szerephez jutnak, ugyanebben a perben. Egyik páciense meggyanúsítja Pap Andrásné bábát, hogy pont azt a növényt lopta el tőle, amelyből mindig tartott a háznál, hogy kéznél legyen a szépasszonyok rontása esetére. Kupás Jánosné tanúvallomása (1704. december 9.), lásd Balogh 2003, 176.

¹³² Részlet Fekete Balog István özvegye, Kys Anna tanúvallomásából (1704. december 8.), lásd Balogh 2003, 175.

¹³³ A tizenkilenc éves Ifjú Suhó Györgyné tanúvallomása alapján (1704. december 9.), vö. Balogh 2003, 166.

¹³⁴ Bár vizsgálatunk keretein túlmutat ez a téma, mégis fontosnak tartom megemlíteni a 16. századi erdélyi megszállottság- és ördögüzéseseteket. Ezekről a helyi tanult elit – akár a nagybányai vizsgálat vezetői, akár az ebben az ügyben közvetlenül is érintett prédikátor, Nánási István – a hazai demonológiai irodalomból értesülhetett. Az ördögüzés hatékonyságáról vallott álláspontok bizonyára a 17. század végi hitvitákban is megütköztek, s ez a per talán éppen ehhez biztosított színteret, ahogyan erre a tendenciára Tóth G. Péter a 16. századi példák alapján rámutatott, vö. Tóth G. 2008, 88.

¹³⁵ Ez akár utalhat a Szent János-napi borszentelésre is. A témáról bővebben a *Magyar néprajzi lexikon* szócikke, a *Szent János áldása* szől (Manga 1981).

Hallottam magától Pap Andrásnéól, mikor az Suhó György házában volt a hajigálás, azt mondotta: – Ha két János nevű ember menne ahhoz a házhoz, az asztal mellé leülve, az asztalra négy gyertyát tennének. Kezekben egy-egy kupa bor lévén, köszönnék egymásra a bort, így szólván: – Isten éltesen, János! – Isten megáldjon, János! – Félzs e te, János? – Nem félek, János! – Igyunk hát, János! – Azonban csak innának (meg szünnék).¹³⁶

4.3. Rontásfelismerés és boszorkányazonosítás

Úgy vélem, hogy a népi mágia nagybányai specialistáinak a boszorkányvádaskodás szemszögéből legfontosabb szerepkörét érdemes külön alfejezetben tárgyalni, ugyanis a mágia és egészségügy helyi piacának ez a területe a legjobban megvilágított alkotórészek közé tartozik. A nagybányai boszorkányvádakban betöltött feladatukról, az általuk alkalmazott mágikus eljárásokról általánosságban ugyanazt mondhatjuk el, amit 1997-ben Pócs Éva a magyarországi boszorkányüldözés akkori, teljes dokumentumanyaga alapján:

...alakjuk nemigen választható el az „önálló” boszorkánynézők esetleges adataitól: megállapítható, hogy kis számban léteztek a boszorkányság rendszerében működő boszorkánylátó specialisták is, akiknek leggyakoribb elnevezése „néző” és „tudós” volt. [...] technikáik alapvetően a hasonmások spontán „látásán” alapultak, másrészt különböző divinációs eljárásokat is alkalmaztak.¹³⁷

Adatainkból az látszik, hogy szinte valamennyi mágikus szakértő praxisában szerepelt a rontás vagy a boszorkányrontás azonosítása. A gyógyítással is foglalkozók leginkább akkor folyamodtak valamilyen azonosító eljáráshoz, ha a páciensek már körvonalazódó rontásgyanújának kellett irányt szabni. Jellemző példa erre a két bába, Szaszariné és Nagy Jánosné közti nyílt konfliktust kirobbantó eset, amely egyben a tanúkihallgatások kiindulópontjául is szolgált. Lőrinc Deák és felesége arra gyanakodtak, hogy a lányuk (Debreczeni Andrásné) lába azért nem gyógyul, mert megrontották. Rontóként többen is szóba jöttek, de a szülők nem tudtak dönteni. Végül Nagy Jánosné, az egyik bába azt javasolta, hogy Lőrinc Deák „üssön az üldőszék alsó részébe egy tőt, melyre ha reá nem ülhet Szaszariné, megh ismeritek, hogy ő dolga”. Próbálkozása, hogy a szóban forgó beteget (Debreczeni Andrásné) terhessége alatt és a gyermekágyban kezelő Szaszarinéra bizonyítsa a rontást, hiábavalónak bizonyult:

Lőrinc Deáknétől hallotta, hogy Nagy Jánosné javallotta volna neki, tudniillik Lőrinc Deáknénak, de hogy ott lőtt volna Szaszariné, az fátens nem tudgya, hanem

¹³⁶ Részlet Gömöri János tanúvallomásából (1704. december 9.), lásd Balogh 2003, 179.

¹³⁷ Pócs 1997, 180–181. Matthew Hopkins, a hírhedt kelet-angliai boszorkányazonosító specialista szerepét helyezi új megvilágításba James Sharpe, a Hopkins által kirobbantott üldözési hullám kapcsán, vö. Sharpe 1998.

oda hivatván, látta, mikor ki vették az székből az tőt és az seprőből az kést. Az tőt vissza atták ezen fátensnek, mivel övé volt. Mondotta Lőrinc Deákné: semmit sem talált abban, a mit Nagy Jánosné mondott.¹³⁸

Az elbeszélésekből az is kiderül, hogy a specialisták javasolta azonosító eljárások nagy része semmiben sem különbözött a „laikusok” mágikus módszereitől. Ezeket két nagy csoportra oszthatjuk: 1) vagy arra kényszerítették a rontót, hogy jelenjen meg a rontás helyszínén, akár az ún. *sóra hívás* módszerével, akár úgy, hogy bántalmazták a fel-tételezett rontó valamilyen tartozékát, mert a szimpatikus mágia logikáját követve úgy hitték, hogy a rontó testi valójában érzékeli az inzultust; 2) vagy sebet ejtettek a rontó alakváltozatának vélt állaton (eseteinkben kizárólag macskákon), hogy aztán az emberi alakján is megjelenő sérülés alapján egyértelműen azonosíthassák.¹³⁹ Idézzünk egy-egy jellegzetes példát mindhárom típusra:

Toot Jánosnéól hallotta, kinek Kovács Andrásné menyje besszélette, hogy ötlet Szaszariné képében megh-nyomták, és mondotta: – Te kurva, holnap jöj, soót adok nyalnod! – Minthogy reggel oda ment, s a kemencze körül lévén, egy darab soót rágt. S kérte tőle: – Miért rágja olyan jó reggel? – Felelt Szaszariné: – Minden reggel úgy kell tennem, mert az gyomrom is el égne egész nap, ha nem rágok.¹⁴⁰

Hallotta Órás Istvánné asszonytól, hogy Czeplédi uram panaszkodott, hogy az keze az gyermekin volt éjjel, Pap Andrásné kipiben el akarták vinni, de felkölt. Az gyermek háló eszközit az földön keményen meg veri. Egy kis veres posztókát [talál], akkor annál inkább veri az földön. Más nap Pap Andrásné oda az házhoz megyen, és a földön csuszkál. És kinlódott, és mikor az szülő asszonyokhoz hijták volna, az lánnya az földön tanálta, és onnét hijták el.¹⁴¹

Hallottam s tudom, mikor az macska nyakát elvágták, dobraviczi asszonynak az lábán eredett a seb, de nem tudom, kinek hijják, oláh asszony.¹⁴²

Az is előfordult, hogy a gyógyítóknak nem a rontót kellett kimutatnia, hanem ki kellett zárnia a más jellegű (ti. nem a rontással összefüggő) magyarázatokat, mint azt például a borbély tette:

¹³⁸ Török Istvánné Karikás Katalin tanúvallomása (1700. március 29.), lásd Balogh 2003, 130.

¹³⁹ Pócs Éva a természetfeletti hasonmások képzetrendszerébe illesztve értelmezi és rendszerezi ezeket az eljárásokat. Eszerint a házhoz idézés célja, hogy a látomás/álom alternatív világában felismert rontót arra kényszerítsék, hogy emberi alakjában megjelenve hozza helyre az okozott kárt, lásd Pócs 1997, 137–141.

¹⁴⁰ Részlet Kassay István tanúvallomásából (1700. április 19.), lásd Balogh 2003, 138.

¹⁴¹ Részlet Gyulai Szabó István szószóló tanúvallomásából (1704. december 9.), lásd Balogh 2003, 178.

¹⁴² Részlet Szilágyi Györgyné kínvallatás utáni vallomásából (1704. december 19.), lásd Balogh 2003, 189.

Gyanakodott penigh a fátens reá, azért hogy egykoron házához ment Szaszariné, az fátens gyermekének az füle ki fakadott volt, megh kenegette, és az fátensből patyolatot¹⁴³ kért, melyet ha már oda nem adhatott, hanem halasztott másnapra, de reá sem ment Szaszariné, s ugyan akkor éczaka erősen megdagadott az fátens lába, hogy reá nem állhatott, noha holmi egy és mással kötven, megh gyógyult. De az másfél esztendő gyermeknek az láb bokájánál egy mérges pattanás költ, melyet mondottanak Pokol Varknak, és annyira el keveredett, s sok helyeken sok lyukkal azután ki fakadozott, és a német borbélyal gyógyította, a ki is vesztésnek mondotta, és a gyermek csakugyan megh holt, nem gyógyulhatott meg.¹⁴⁴

4.4. Gondolatok a betegségről

Az eddig áttekintett perszövegekben túlnyomórészt arról esik szó, hogy milyen tüneteket és megbetegedéseket tulajdonítanak a boszorkány kártételének. A nagybányai perekben két, egymással részben szemben álló, vallásos-mágikus jellegű betegségértelmezés bontakozik ki: a testi-lelki nyomorúság vagy a keresztény Isten akaratából sújtja az embert,¹⁴⁵ vagy pedig emberi rosszindulat eredménye. A két okfejtés közül az első az újabb, és nyilvánvalóan a sajátosan protestáns demonológia hatására alakult ki. Korábbi elemzéseiben Stuart Clark arra mutatott rá, hogy a protestantizmus – különösen a kálvinista meggyőződés – erőteljesen elítélte az embert ért károk addigi, materiális (profán?) értelmezéseit, amelyek közé a boszorkányrontás is számított. A boszorkányok ártó tettei ugyanis éppen a világ testi, anyagi, érzékelhető vetületében manifesztálódtak, akár betegségként, akár vagyoni vagy egyéb anyagi kár formájában. Az ellenboszorkányok szerepében segítséget nyújtó mágikus szakértők hasonlóképpen kézzelfogható, materiális módszerekhez folyamodtak a kár helyrehozatala érdekében. A mózesi törvényekre¹⁴⁶ alapozott új, kálvinista morál szerint azonban ez a logika többé nem volt alkalmazható: a boszorkányok gaztettei mögött nem volt szabad többé rosszindulatú emberágenst keresni, akin a tálió elvén megtorolhatók a gonoszságok. Hiszen aki így cselekedett, arról tett bizonyosságot, hogy az isteni tudást kifürkészni akaró jóssal vagy látóval, az ördög szövetségesével társalkodva maga is bűnös, mivel nem bízik eléggé az isteni gondviselésben, és meg akarja ismerni Isten rejtett szándékait. A kálvinista demonológia értelmében ugyanis a boszorkányok tulajdonképpen az isteni akaratot szolgálják, mint az alávetett ördög szálnalmas, megtévesztett szövetségesei, akik isteni rendelkezésre támadnak az igaz kereszténynek nyájától eltévelyedő bűnösökre, hogy komoly önvizsgálatra és az igaz útra való visszatérésre sarkallják őket. Azok pedig, akik a boszorkányrontást ember létükre nemcsak azonosítják, hanem „emberi módon” igyekeznek azt kezelni, éppenséggel Isten jobbító szándéka ellen cselekednek, s így az ördög mal-

¹⁴³ Nagyon finoman szőtt, szinte fátyszerű vászon.

¹⁴⁴ Vásárhelyi Sámuelné Jászay Katalin tanúvallomása (1700. április 3.), lásd Balogh 2003, 133.

¹⁴⁵ A boszorkányság protestáns értelmezésében egyre hangsúlyosabbá vált az isteni gondviselés szerepe, lásd például Clark 2001, 459–465.

¹⁴⁶ 5Móz 18:10–11 és 2Móz 22:18–20.

mára hajtják a vizet. Az az intellektuális folyamat, amely a protestáns Európában a „boszorkányrontással összefüggő tapasztalásokat spirituális élménnyé lényegítette”,¹⁴⁷ s ezzel párhuzamosan diabolizálta a jó szándékú mágia gyakorlóit, a 16. század második felében indult, s a 17. század első harmadában már bizonyíthatóan elérte a nagybányai kálvinista közösséget is.¹⁴⁸ A perszövegek arról árulkodnak, hogy Nagybanán párhuzamosan létezett egymás mellett a kétféle csapásmagyarázat (emberi rosszakarattal versus isteni szándék). A „kálvinista modell” szerinti, vagyis az ördög eszközeként cselekvő boszorkány képzetének térhódítását jelentheti a nagybányai perek esetében, hogy az ördög és a vele szövetséges boszorkány alakja időnként összemosódik a tanúvallomásokban. A lépten-nyomon felbukkanó az „ördög” szóval rendre a rontó boszorkányról beszélnek a tanúk.¹⁴⁹ Idézzünk néhány példát:

[...] az incatta¹⁵⁰ egyszer monda [...] – Nem használhatok én az gyermeknek, migh az ördögök ezen egymás között meg nem egyeznek, és így gyermekemnek gyógyítását félben hagyá.¹⁵¹

[...] kérdé egyszer: – Gyógyulsz é már, használ é ez az ir? – Felelék nékie: – De hogy használ, inkább el-rontottál! – Mondá ő: – Én nem rontottalak, rontott az sok ördög, a sok boszorkány!¹⁵²

[...] ne adta volna Isten, hogy se Katonánét, se aszszonyodat ismertem volna, mert az miolta meg-gyógyítottam, az olta tsak kinoznak az ördögök, zárátnokot hordanak az hasamra!¹⁵³

¹⁴⁷ Clark 2001, 464. (A fordítás tőlem: K.-H. J.)

¹⁴⁸ Az első helvét irányú konfesszió, az 1562-ben megjelent debrecen-egervölgyi hitvallás több helyütt is kitér a boszorkányság kérdéskörére, s a népi mágia szakértőit már ebben a szellemiségben ítéli el, vö. Kristóf 2001, 109–113. A *Confessio Debrecina* nyilvánvalóan Nagybanán is ismert volt. Milotai Nyilas István, 1614-től a tiszántúli egyházkerület (s benne Nagybanán) püspöke, felvette *Agendá*-jába (Gyulafehérvár, 1621), vö. Kiss A. 1877, 3–5; és 1882, 72. Az 1605-ben a nagykárolyi zsinaton pappá szentelt Milotai Nyilas alsóbb iskoláit (1596-ig) Nagybanán, felsőbb tanulmányait Debrecenben, majd Heidelbergben végezte. Később nagykárolyi, majd szatmári lelkészként szolgált, végül a püspöki hivatalt letéve 1618-tól Bethlen Gábor udvari lelkésze lett Gyulafehérvárott (lásd Zoványi 1977, 406–407).

¹⁴⁹ Ez a tendencia főként a 17. századra jellemző, s leginkább az 1670-ben folyt per tanúvallomásaira (az összes huszonöt esetből tizenhét innen származik). A 18. századi elején folyt nagy per után csak egyetlen rágalmozási esetben fordul elő újra (1724–1725: „tisza szín ördög”). Bár erre egyelőre nincsenek közvetlen adataink, mégis elképzelhetőnek tartom, hogy a feltűnően nagyszámú boszorkány=ördög megfeleltetés, a kétféle értelmezés nyilvánosság előtti ütköztetésének egyik színtere éppen az 1670-es, bábák és gyógyítók ellen folytatott per volt.

¹⁵⁰ 'vádolt'

¹⁵¹ Részlet Rác Mihály felperes beadványából (1670. június 5.), lásd Balogh 2003, 67.

¹⁵² Részlet Varga Gáspár tanúvallomásából (1670. június 26.), lásd Balogh 2003, 76.

¹⁵³ Részlet Juhász Anna, Szabó Andrásné szolgálójának tanúvallomásából (1670. június 26.), lásd Balogh 2003, 75.

[...] urátul hallotta Csótinénak, hogy nagy ördögnek mondotta a feleségét.¹⁵⁴

Egykor az asszonyok az boltok között beszélvén s egymást kérdezvén, az fátens monddta: – Hogy ráza megh az ördög az ember fejét? – Azon szavára fordult Szaszariné s megh rázta a fátens fejét, hogy egész nap szédelget a feje miatta. Ismét kértették: – Hát hogy fogdossák megh, hogy megh kékül az újja helye? – Az az megh mutatta Szaszariné a maga kezével: így, s így úgymond, kétszer nyomott egyik asszonyon.¹⁵⁵

4.5. Betegek, kliensek és a szakértői kínálat

Amennyiben a mágikus és egészségügyi szolgáltatások piacának működéséről szeretnénk többet megtudni, akkor forrásaink meglehetősen szűkszavúnak ítéltethők. Az alábbiakban mégis megpróbálom összefoglalni a kereslet és a kínálat találkozásának menetrendjét. A boszorkányperek orvoslásról szóló beszámolóinak a gyógyító és a páciens egymásra találása szinte kötelező alkotórésze volt, mivel az elbeszélők ezt lényegesnek tartották. Az esetek egy részében a gyógyítót hívták, vagy valakivel elhívták a beteg lakhelyéhez. A magasabb társadalmi állásúak szolgát, szolgálót küldtek érte, de elmehetett az üzenettel a mozgásképtelen (rossz egészségi állapotban levő) beteg szomszédja vagy lakója is. Így tett például Szabó Andrásné: „[...] a gyermekem igen nagy nyavajában lévén, hivatam volt az Nagy Gergelyné, s kértem, hogy gyógyítsa.”¹⁵⁶ Előfordult azonban az is, hogy a beteg maga kereste fel panaszával a gyógyítót:

Tudom és láttam nyilván az szemmel, hogy az Szilágyi asszonynak hoztak együnét, másunnét sok féle nyavajában való személyeket gyógyítani, és gyógyította, nem tudjuk, haszonra vagy kárra.¹⁵⁷

Ha az nem a városban lakott, hanem többször is úton volt, mint például Csótiné, megtörténhetett, hogy akkor vitték hozzá a beteget, amikor éppen egy városbeli kliensét látogatta meg valamilyen egyéb ügyben:

Mikor az unokája beteg volt, reminkettek Csótinénak, hogy tenne jól vel[e], ha tudna. Egykor Szőkéné monda: – Jere oda, mert még ott vagyon Csótiné! – Fogom a gyermeket, s által vittem.¹⁵⁸

A kezelés általában a beteg otthonában zajlott, de találunk olyan esetet is, amikor a beteg a gyógyítónál kapott szállást erre az időre. Szakácsnéál lakott például Kozma Füsüs Mihályné Szabó Erzsébet:

¹⁵⁴ Részlet Moyses Gergely tanúvallomásából (1684, dátum nélkül), lásd Balogh 2003, 105.

¹⁵⁵ Részlet Kállay Szabó Mihály tanúvallomásából (1700. április 19.), lásd Balogh 2003, 137.

¹⁵⁶ Részlet Szabó Andrásné tanúvallomásából (1670. június 26.), lásd Balogh 2003, 75.

¹⁵⁷ Kocsis Zsigmond tanúvallomása (1704. december 19. előtt), lásd Balogh 2003, 190.

¹⁵⁸ Részlet Pinzverő Boldisárné tanúvallomásából (1684, dátum nélkül), lásd Balogh 2003, 104.

Az Szakácsnéál circiter 8 hétig betegen laktában látta azt, hogy estve vacsora tájban az kakasok szólottanak. Az fogóval kivitt az tűzből egy darab eleven szentet, s elhajította, mondott valamit, de mit, nem tudja.¹⁵⁹

Megtörténhetett az is, hogy a módos cívisasszony nem maga vitte, hanem szolgálója karján küldte beteg kisgyermekét a gyógyítóhoz, aki ott helyben végezte el a gyógyítást:

Mikor Szilagj András uram szolgálója voltam, az ő kegyelmek kis gyermekek igen beteg lévén, monda asszonyom, hogy vigyem az gyermeket Nagy Gergelynének. Asszonyom ada egy darab szalonnát, s vívén az gyermeket. Nagy Gergelyné sokat olvasa reá, de én nem tudom, mit mondott, mert nem halottam, lassan monda. Az olvasást elvégezvén, megnyalá az gyermeket én nikem két felől, az oldalom melé köpe. Annak utána harmadszor is megnyalá az gyermeket, én nekem az szemem közé pökdösé az nyálat. Onnan haza viim az gyermeket, az gyermek meggyógyula, de harmad napot ha mulatám, úgy megh betegéim, hogy haláloamat lesték, annak előtte szép piros leány voltam, de az olta én nekem soha egészségem nem volt.¹⁶⁰

Nem tudjuk, hogy pontosan miként zajlott a megállapodás a páciens és a gyógyító között, azonban a gyógykezelés árban valószínűleg már ekkor, tehát a gyógyítás eredményétől függetlenül megegyeztek. Erre abból a néhány tanúvallomásból következtethetünk, amelyekben a gyógyító előre kiköti a kúra árát, mintegy felszólítva a leendő páciens:

A Szoboszlai legénye is volt házamnál, ha gyógyításra vehetnők. Tapogatta az lábát, s azon [...] roszszabbul lött az legény, kinek azt monda: aquavitát¹⁶¹ s ezt-amazt ad nekem, ha meg akarsz gyógyulni. Minden nap egy polturára¹⁶² aquavita legyen minden napra.¹⁶³

A gyógyítók fizetsége az esetek nagy többségében pénz, de lehetett valamilyen természetbeni juttatás, például étel (kolbász, szalonna) vagy ruhanemű (patyolat, saru). Az elbeszélések alapján azt is valószínűsíthetjük, hogy a gyógyító munkadíjának kifizetésére a kezelés végéig került sor.

Mind ez idáig azt a gyógyító és beteg közti viszonyrendszert próbáltuk meg rekonstruálni, amelyet nem formált át a boszorkánypád. Elbeszéléseink nagyjából azonban éppen ezeket a megváltozott helyzeteket tárják eléink. Vizsgálatunk keretein messze

¹⁵⁹ Részlet Kozma Füsüs Mihályné Szabó Erzsébet tanúvallomásából (1704. december 8.), lásd Balogh 2003, 167.

¹⁶⁰ Kádár Mihályné Váraljai Kata tanúvallomása (Szamosújlak, 1670. július 7.), lásd Balogh 2003, 81.

¹⁶¹ Ti. égetett szeszt.

¹⁶² Korabeli pénznem.

¹⁶³ Részlet Csetri Istvánné tanúvallomásából (1684, dátum nélkül), lásd Balogh 2003, 107.

túllépni, ha a tanúvallomásokban megörökített, gyógyító és beteg közti konfliktusokat részletesen tárgyalnánk. Itt csak két, a témánk szempontjából is lényeges kérdésre térek ki:

1) Az elbeszélők időről időre arról számolnak be, hogy a gyógyító megtagadta a kezelést, korabeli szóhasználatul élve nem *fogadta el* vagy *fogadta fel* a beteget. Ennek nyilván több oka is lehetett, ám eseteinkben valószínűleg a boszorkányvádtól való félelmet sejtethetjük az ilyen döntések hátterében. A gyógyító nem vállalta a gyógyítást, mert félt attól, hogy esetleges sikere talán igazolna egy éppen vele kapcsolatban megfogalmazott rontásgyanút, amiről ő nem is tud. Ugyanennek a fordítottjáról is értesülünk, amikor a gyógyító annak ellenére is kezelte a beteget, hogy tisztában volt vele: őt fogják emiatt rontással vádolni. Az alábbi történet jól példázza ezt a verziót:

Az fatens felesége circiter 4 esztendővel öszve háborodván egy tyukért Szaszarinéval (ki is Nagybányán a szomszédságban lakott), azon napon az kelebe erősen megh dagadott, úgy hogy talán száz lyuk is volt rajta. Az után a lapoczkája alá által ment az daganat. Az után hivatam által Szaszarinét, és a menyecske is ment által, ha hozzá szóllott volna Szaszariné. De elsőben még szem ügyét sem vetette reá, mind addig hivaták, s jártak azért utána. Egyszer javallotta: – Keressetek a szemeten kapczát, csontot, mosót [?], azzal kössétek! – Mellyet megh cselekedték és maga is megh tapogatta Szaszariné, és mondotta: – Mint hogy azt mondgyátok, én dolgom, én a ti lelketekre megh tapogatom, ha én dolgom, ám gyógyuljon meg! Amint hogy megh is gyógyult!¹⁶⁴

2) Az előző jelenséghez hasonlóan, a boszorkányvadás hatását fedezhetjük fel néhány olyan esetben, amikor a gyógyító módszereit, eljárásait a páciens vagy hozzátartozói nemcsak megkérdőjelezik, hanem egyenesen elutasítják, mert gyanúsak tartják, s ezért egyoldalúan felmondják a kezelési megállapodást. Idézzünk fel két példát Nagy Gergelyné praxisából. Amikor Mihály Istvánnét kezelte a *mádra* (anyaméh) megbetegedésével,¹⁶⁵ a következő történet:

Ha akarom, egy tálnyérre vajat teszek, s majd ki hijja a mádradat, ezt meg-enné, én meg béküldeném az helyére. Ezt háromszor mondotta, három napok alatt járván hozzám gyógyítani. Én meg-ijjedvén tőlle, urammal néki meg-fizették, s el is bocsátám.¹⁶⁶

Nagy Mihályné nem említi, hogy miként reagált a tapasztalt bábaasszony a nyilvánvalóan váratlan döntésre, s ez eset további következményei is rejtve maradnak előt-

tünk. Nem így a másik történetben, amelyet Szentgyörgyi Csizmadia Istvánné, egy másik gyermekágyas anya beszél el:

A kérdésben forgó Nagy Gergelyné az kebelemet gyógyítván, egy béka tekenővel¹⁶⁷ is tapogatta, mely felől azt mondotta: – Ládd é, fiam, ez kétszer keresztelkedett, kétszer szenteltetett. Az kihez ezt értetem, soha ki nem fakad, oly áldott tekenő ez! Vagyon a menyemnek is egy, de még az nem keresztelkedett meg. Azután megh parancsolván erősen úram, hogy azt a vén aszszonyt oda ne jártassam hozzám, nem mervén oda-jártatni, ő kegyelme borbély kezébe adott, azonban a dobraviczai aszszony is köteött, s azt mondta felőle, hogy ő vesztette meg, Nagy Gergelyné, azért haragudott meg reám hogy borbély gyógyít.¹⁶⁸

Mivel nincs semmiféle viszonyítási alapunk, nem tudjuk megítélni, hogy vajon mennyire számított szokatlannak ez a terápia a nagybányai polgárasszonyok és családjuk körében.¹⁶⁹ Az elbeszélésből azt szűrhetjük le, hogy a gyermekágyas anya talán nem botránkozott meg rajta, de a férj annál inkább felháborodott. A történet arra is jó példaként szolgál, hogy a nagybányai iparosok éppúgy kompetensnek érezték magukat, ha a feleségük és családjuk egészségi állapotáról kellett dönteniük, mint a korabeli főnemesek: Szatmári Csizmadia István nemcsak elküldi a korábbi bábát, de ő maga jelöli ki az új kezelőszemélyzetet is. Nagyon valószínű, hogy a tanúk Nagy Gergelynének a tanúvallomások felvételekor már meglehetősen széles körben elterjedt boszorkányreputációját vetítik vissza a múltbeli eseményekre.

5. Esettanulmányok

Bár ennek a vizsgálatnak elsődleges célja a nagybányai mágikus és egészségügyi szolgáltatások piacának vázlatos bemutatása, az alábbi esettanulmányok segítségével közelebbről is szemügyre vehetjük, miként formálták át a boszorkányvadás e piac korábbi viszonyait. Figyelembe kell vennünk, hogy a boszorkányperek megjelenése előtti állapotokról csak retrospektív képet alkothatunk, a vádak torzító tükrében. A nagytás segítségével azonban talán élesebben láthatjuk a népi mágia szakértőinek mozgását, tevékenységét a gyógyítás és a mágikus ügyletek bonyolult nagybányai játéktérén.

¹⁶⁴ Részlet Jakocs Csiszár János tanúvallomásából (1700. április 3.), lásd Balogh 2003, 132.

¹⁶⁵ Az anyaméhről Hippokratész, és az ő nyomán Galénosz úgy vélekedett, hogy vándorol a női testben. A kellemes illatokhoz vonzódik, míg a kellemetlen szagoktól irtózik: pozíciója tehát befolyásolható a megfelelő szagingerrel. Talán ezt az elképzelést tükrözi a bába gyógymódja. További párhuzamként kínálkozik az emberi testbe bújó kígyó előcsalogatásának módszere, amelyhez tejet használnak: a kígyó a szájon át kibújik a tej édes illatára.

¹⁶⁶ Balogh 2003, 76.

¹⁶⁷ Ti. teknősbéka páncéljával.

¹⁶⁸ Részlet az 1670. június 26-i tanúvallomásból (lásd Balogh 2003, 79).

¹⁶⁹ Török János 1619 előtt összeállított *Orvoskönyvében* található egy recept, amely *farkassebre* hinteni ajánlja a teknősbéka páncéljából készült port, lásd Hoffmann 1989, 106. Ugyanezt a receptet találjuk még a Szentgyörgyi János írta *Testi orvosságok könyvében* (1619 előtt), vö. Hoffmann 1989, 189.

5.1. Családi viszály és konkuráló gyógyítók: Nagy Gergelyné és Nagy Istvánné (1670)

A boszorkányvádaskodásba torkolló alapkonfliktusról több elbeszélés is rendelkezésünkre áll. Abban valamennyi megegyezik, hogy az ellenségeskedés egy beteg gyermek szülei, pontosabban Rácz Mihály és háznépe, valamint a gyermeket s előzőleg a gyermekágyas anyát is kezelő bába, Nagy Gergelyné között kezdődött. Vádlevelében Rácz Mihály elmondja, hogy feleségét a gyermekágyban Nagy Gergelyné ápolta. A fizetség dolgában azonban nézeteltérés bontakozott ki: Rácz Mihály szerint a felesége nem volt tisztában vele, mennyit kellene adnia az őt gondozó („kötöző”) asszonynak, s talán alábecsülte szolgálatának ellenértékét. Ráczék szerint Nagy Gergelyné ezért annyira megneheztelt Ráczékra, hogy azok már hiába hívták beteg csecsemőjük orvoslására. Szorult helyzetükben az idős bába menyét, Nagy Istvánnét bízta meg a feltehetően csípőficammal született gyermek gyógyításával, ám ő teljes kudarcot vallott. Elvállalta ugyan a gyógyítást, de – sikertelenségéért a beteg sorsán egymás közt már korábban megegyező rontókat okolva – végül félbehagyta a kezelést. Ezt Rácz Mihályék úgy értelmezték, hogy a gyermek betegsége nyilvánvalóan Nagy Gergelyné bosszújának, vagyis rontásának az eredménye. Ezután ismét ostromolni kezdték Nagy Gergelyné, azonban az többszöri kérésükre is elutasította a gyermek kezelését, s a tehetetlen Rácz Mihály a városi bíróság hivatalos fórumához fordult. Nagy Gergelyné csapdában volt: ha elfogadja a Ráczék másodszori felkérését, azzal igazolja a rontás gyanúját, amit konkurense, egyben a saját menyé ültetett el a reménytelen szülők fejében. Hiszen Nagybányán is közismert volt a hiedelem: a rontást csak és kizárólag az okozója hozhatja helyre. Sikeres gyógyításával a feltételezett rontó tulajdonképpen önmagát „azonosítja”, s így akaratlanul lelepleződik az őt gyanúsító szemében. Ugyanakkor, ha a gyógyító nem „fogadja fel” az ilyen esetek kezelését, azzal saját létalapját veszélyezteti. Nem csupán a bevétel marad el, hanem a sikeres gyógyításokra alapozott hite is romlik, s így további pácienseket veszíthet. Nagy Gergelyné vállalta a rideg közönyösség vádjának ódiumát, kockáztatta gyógyítói és bábai jó hírét, és nem állt kötélnek. Nagy Istvánné viszont ekkorra már széltében-hosszában terjesztette róla – főleg saját betegei és azok rokonai, szomszédai körében –, hogy anyósa irigyliz az ő gyógyító tehetségét, s bosszúból újra és újra a gyógyulás útjába áll. Sőt, egyenesen azt állította, hogy anyósa még őt magát is megtámadja, csak hogy meggátolja jó szándékú gyógyítását. Megbénítja legfőbb munkaeszközét: kenegető, kötözgető kezét. Idézzük Varga Gáspárt:

Az menyé is beszélé vala az napa felől egykor nálla, hogy az napa gyógyítván Asztalos Mihályt, ő is titkon odament, de senki nem tudta azt, csak Asztalos Mihály s az ő felesége. És bé kötötte ő is a napa után, s mondott neki egykor a napa: – Bezeg bánom, hogy két doctor vagyon egy háznál, de meg bánod! – Azon éjszaka úgy meg-nyomorodott a keze, hogy nem is alhatott miatta. S mondta a napának: – Jaj, mi lelte az kezemet, nosza, láss hozzá! – A napa osztán egykor csak meg-ragadta a kezét, végig fűjt rajta, s virrattig meg-gyógyult a keze.¹⁷⁰

¹⁷⁰ Balogh 2003, 74.

Úgy vélem, a hogy a két gyógyító küzdelméről szóló szövegek mögött jól kitapintható az orvoslással és különösen a népi gyógyítókkal kapcsolatos attitűdök megváltozása. Tagadhatatlan, hogy a betegek a gyógyítók számára fontos bevételi forrást jelentettek, esetleg egyenesen a létalapjukat. Nagybányán azonban valószínűleg csak Nagy Gergelyné esetében feltételezhetjük, hogy kizárólag bábaként kereste kenyerét, legalábbis abban a néhány éves időszakban, amelyről a tanúvallomásokból értesülünk. (A tanúvallomásokból még arról sem bizonyosodhatunk meg, hogy valóban Kolozsvárról költözött-e Nagybányára, mint azt néhányan tudni vélték.) Nagy Istvánnéról azonban tudjuk, hogy a férje szekerezést vállalt, s ebből rontásváddal végződő konfliktus is származott. Valószínűleg ő volt az, aki gyógyítóként tevékenykedve szeretne volna biztosabb anyagi alapokra helyezni az életét. Érdekes módon a munkamegosztás és a közös családi „vállalkozás” kezdetben jól működött: Nagy Gergelyné a bábai teendőket látta el, míg Nagy Istvánné gyógyított. Nagy Istvánné legitimitását és gyógyítói hitelét szándékosan és akaratlanul Nagy Gergelyné teremtette meg: egyrészt maga ajánlotta be a menyét mint „jó kenőt”, másrészt városszerte úgy tudták, hogy Nagy Istvánné a gyógyítói tudását Nagy Gergelynéől tanulta.

[...] inkább is szeretném, ha az annya gyógyította volna, mert tudósabbnak hallom az kegyelmed annyokát, kegyelmed is tülle tanult, úgy hallom. Felelé: – Ő bizony nem tanult, a napa is ő tülle tanult, ő még az másik urának az annyátul tanulta, az mit tanult.¹⁷¹

Nem tudjuk kitapintani, pontosan hol és miért keletkezett az első repedés anyós és menyé, bába és gyógyító viszonyán, de nem járunk messze az igazságtól, ha nemcsak Nagy Istvánné növekvő becsvágyát és gátlástalanságát látjuk a történetek háttérében, hanem gyógyítói minőségében való csúfos megbukását is. Gyógyításai leginkább arról szólnak, hogy miért nem vállalhatja a kezelést. Vagy nem talált megfelelő gyógyfűvet, vagy arra hivatkozott, hogy a rontók („ördögök”) bántalmazták a gyógyítás miatt, mint például Váci Dánielné esetében:

Azután penig egykor az fiam hozzám panasolván, mely nagy nyavalyában vagyok, s mondá az fiam: – De bizony, édes anyám aszszony, még nagyobb kínban vagyon az szegény Váci Dánielné aszszonyom, most is a kutba akart ugrani! Nállam lévén szinte akkor Nagy Istvánné, mondék neki: – Lelkem, Nagy Istvánném, hogy nem tekinted meg szegényt, tennél jól velle, ha tudnál! Felelé: – El-mehetnék ugyan, s ha egyszer meg-fereszteném, és egyszer meg-kenném, az fejembe kötöm, hogy bizony semmi gondgya nem lenne! De bizony nem cselekszem, mert az mely embert kerékben törtek, annak az husz körmét meg-szedték, meg-égették s annak az hamvát adták

¹⁷¹ Részlet Rácz Mihályné Szegedi Kata tanúvallomásából (1670. július 10.), lásd Balogh 2003, 84.

meg-innia! Már én az fejemértsem mertem abban ártani magamat, mert ha én ahoz nyulnék, az ördögök úgy bánnának velem, hogy soha ember nem lennék!¹⁷²

A boszorkányvád eszközével igyekezett félreállítani az anyósát, de nem vette figyelembe, hogy annak előnyös gyógyítói pozíciójára mások is pályáztak. A két asszony betegek egyidejűleg vagy egymás után több szakértő szolgáltatásait is igénybe vették, ugyanis mindig a beteg pillanatnyi állapota határozta meg, hogy éppen kihez fordultak: ha jobban volt, maradt a gyógyító, ha nem, lecserélték. A tanúk elbeszélései alapján gyakran a betegeknek, pontosabban a hozzátartozóiknak – a háztartás egészségügyi döntéshozóinak – orvosválasztási „promiszkuitása” állt a nézeteltérések hátterében. A jelenség okairól csak találgatásokra hagyatkozhatunk: túlkínálat lépett fel a gyógyítás piacán, vagy ez az attitűd a korban természetes és megszokott volt? A „dobravicaai asszony” néven ismert gyógyító a patientúráját ugyanúgy Nagy Gergelyné rovására akarta megnövelni, mint Nagy Istvánné. Először rontóként azonosította őt, majd – eggyel tovább lépve –, egyenesen boszorkánynak nevezte, s azt a talán már akkor sztereotíp, de mindenesetre általánosan ismert hiedelmet kapcsolta hozzá, hogy a bábaasszony a szarvától nem fér be a nagybányai templom ajtaján. A dobavicai gyógyító később tovább színezte a cseppet sem hízelgő képet, s egyik hitetlenkedő páciensével beszélgetve már szinte „éjjel járó”-nak nevezte Nagy Gergelyné:

A Dobraviczai aszszonytól hallottam, hogy Nagy Gergelyné felől mondtta, hogy szarva nagyon és hogy sem első, sem utolsó, hanem szintén középső. Még rá mondték: – Jaj, hiszen nem is lát! – Felelt az az Dobroviczai nevű: – Nem lát? Nem lát napal, de lát éjjel, s úgy el megyen, ugyan dörög.¹⁷³

Az egyre inkább sarokba szorított Nagy Gergelyné végül ugyanehhez a támadó taktikához folyamodott Láposinéval szemben, amikor egymással párhuzamosan gyógyították Varga Gáspár kezét: vetélytársát rontóként azonosította, s ezzel igyekezett visszaszerezni saját jó hírnevét. Talán ugyanilyen konfliktus állhatott a másik megrontott gyógyító, az ispotályban dolgozó öregasszony (maga is bába?) esetének hátterében, aki Tétsi István deák feleségét kezelte Nagy Gergelynével együtt.

A két gyógyító versengésében a tapasztalt, jó hírű, széles patientúrával rendelkező rangidős fél, Nagy Gergelyné végül alulmaradt a kevésbé tapasztalt, viszont a gyógyítás konjunktúráját kihasználni igyekvő Nagy Istvánnéval szemben. De végeredményben mindketten vesztesként zárták a nagybányai fizetőképes klientúra kegyeiért folyó vetélkedést, mert vereséget szenvedtek a hatékonyabb propagandaeszközökkel élő konkurens orvosok széles mezőnyében.

¹⁷² Részlet Katona Mihályné tanúvallomásából (1670. június 26.), lásd Balogh 2003, 78. Váczai Dánielné talán éppen annak a Váczai Dánielnek a rokona (felesége, menyee?), aki ebben az évben szenátor, s ilyen minőségében szerepel a már említett *Szű titka...* kötet ajánlásában, a kiadást támogatók névsorában, lásd Nánási 1670, 3.

¹⁷³ Láposi Miklósné tanúvallomása (1670. június 26.), lásd Balogh 2003, 77.

5.2. Csótiné, az ingázó tudományos

Dokumentumainkból az olvasható ki, hogy azok a specialisták, akik elsősorban pénz-nézéssel, rontó és szerelmi mágiával foglalkoztak, s emellett időnként gyógyításra és rontásazonosításra is vállalkoztak, gyakran nem voltak állandó nagybányai lakosok, hanem csupán ideiglenesen tartózkodtak a városban. A tanúk három, faluról bejáró vagy onnan ingázó *tudományost* említene a leggyakrabban: a szaszari Csótinét, a tománi Szakácsnét és a tőkésbányai Horszánét. Közülük most Csótiné esetét vesszük részletesebben szemügyre.

Az 1684-ben perbe fogott, és elítélt Csótiné Szaszarról járt be, s közben Misztótfaluban és Hagymásláposon is voltak kliensei. Az azonos nevű folyó mellett fekvő Szaszart a 16. században hozták létre a nagybányai bányatulajdonosok: ide telepítették a nagybányai tárókban dolgozó, elsősorban román és magyar bányászokat. Csótiné kegyelmi kérvényében ötvenévesnek mondja magát. Férjezett, és a férje – bár beteges – még életben volt a per idején, mint azt egy tanú tudni vélte. Más tanúk arról is tájékoztattak, hogy legalább egy felnőtt gyermeke volt, aki már családot is alapított. E házaspárnak is volt legalább egy élő gyermeke, Csótiné unokája. Ez a család Nagybánya valamelyik külvárosában lakhatott, ahol Csótiné rendszeresen látogatta őket. Valószínűleg ebből a szomszédságból került ki a kliensek és páciensek köre is.

A tanúvallomások Csótinénak mind gyógyító, mind egyéb mágikus praxisáról szólnak. Összesen tizenhárom gyógyításesteről számolnak be a tanúk, amelyek közül négy-szer rontás okozta betegséget kezelte, s ebből kétszer a neki tulajdonított rontást gyógyította meg. Az általa kezelt betegségeket is leginkább ezekben az esetekben nevezik meg, vagy írják körül pontosabban az elbeszélők, hiszen ez akár bizonyítékértékű is lehetett a vád szempontjából. Így megtudjuk, hogy az egyik haragosa, Polgár Ferenc, a felesége lábának hirtelen feldagadása és szederjessége miatt Csótinéra gyanakodott, mivel előtte nem adta át neki a szomszédasszony (Fodorné, Csótiné alkalmi vagy rendszeres szállásadója) házának kulcsait. Csótiné hamarosan Máramarosba távozott, s Polgár Ferencnek onnan küldött gyógyfüvet a lába gyógyításához. A másik esetben Ladányi Istvánné gyermekének ujjából „csontok jöttek ki”, amiért Csótinét gyanúsították. A fenyegetés hatására („reá izentünk az unokájátul, hogy ha meg nem gyógyítja, megh égettetem”) Csótiné egyszerűen megszüntette a betegséget, s ezzel igazolta a rontásgyanút.

A tanúvallomások alapján Csótiné patientúrája nagyrészt kisgyermekből állhatott: a tizenhárom gyógyításesterből nyolcszor őket kezelte. A fennmaradó esetek egy mesterlegény, egy ércválasztó mester, és egy férjes vagy özvegyasszony gyógyításáról számolnak be.

A Csótiné által alkalmazott gyógymódokról szólva gyógyfüves fürdőről, kenésről beszélnek a tanúk (két esetben). Négy esetben azt is fontosnak tartották, hogy a gyógyítás közben (még hozzá mindig kisgyermek kezelésakor) ráolvasást is használt. Szoboszlai Miklósné kisfiára például „olvasni kezdte”, Berta Jutka lánya körül pedig „berbitélt”.¹⁷⁴ A ráolvasások bizonyára összetettebb gyógyító rítusok részei voltak, aho-

¹⁷⁴ 'ráolvasott'

gyan ezt a töredékes beszámolók alapján feltételezhetjük. Kassai Csizmadia György gyermekének sikeres gyógyítása úgy zajlott, hogy Csótiné „az kést az földbe ütötte, reá pököt, arrul osztán sírt”; Dudásné pedig így írja le unokája kezelését: „a gyermekért olvasott, seprű volt az kezében”.

Csótiné gyógyító praxisa mellett legalább annyira jelentős volt a számos egyéb mágikus szolgáltatás, amelyekről hamarosan olyan közismert lett Nagybányán, hogy már a városfalon belül élő polgárok is igénybe vették a képességeit. Tolvajt azonosított, és az ellopott pénz után tudakozódott Kolozsvári Varga Györgyné számára. Egy román asszony nála hagyott pénzesládájából tűnt el az összeg, s Kolozsváriné így akarta tisztázni magát a gyanú alól. Csetri Istvánnak maga ajánlkozott, hogy megkeresi a háza alatt rejlő kincset. Az elásott kincs jelenlétére egy különös jelenségből következtetett maga Csetri: egyik lakója arról beszélt, hogy nagy fényességet látott éjszaka a háza fala mellett. Bár hamarosan egy felsőbányai ember is jelentkezett a feladatra, Csetri István mégis Csótiné kedvezőbb ajánlatát fogadta el: míg amaz a kincs egyharmadát kérte, addig Csótiné csak ételt-italt igényelt. Pénznéző és kincskereső divinációs módszereiről néhány részletet is elárult a klienseknek, például Zakariásnénak:

[...] egykor kérdők ütöt rólta, s kére abbul az földbül, meg egy tál lisztet s 8 apró pénzt. Mondá: otthon meg próbállyá; a lisztbül apró pogácsát kell sütni, minde-
nikre egy-egy pénzt kell tenni, s az öreknek [sic!] adgya ő azt.

A kincsörző ördög (mert az előbbi „örek” szónak ez az olvasata is elképzelhető) és a neki adott aprópénz motívuma két másik tanú elbeszélésében is előfordult. Amikor Csótiné kliensei vonakodtak előleget adni, akkor azzal igyekezett meggyőzni őket, hogy azt tulajdonképpen az ördögnek fizetik, s ez a „munkadíj” elengedhetetlen feltétele a sikernek: „Csótiné monta: – Az ördögnek kell adni, mert azon szerszik ki az pinszt!”¹⁷⁵ Sőt, Hagymásláposon úgy tudták, hogy Csótiné akkor is az ördögöket mozgósította, ha valaki esetleg megfeledezett a szolgáltatás díjának kiegyenlítéséről:

János pap, a felső miszti predikátor pénzét nem találván, Csótínénak ígért harmadfél forintot, csak igazicsa rá. Meg mondta, hol keresse, megh találta. Hogy a harmadfél forintot hamar megh nem adta, fenyegette, hogy el szaggattatja az ördögökkel. Mikor osztán megh vitte, azt monta: – Ládd e, János pap uram, ha ma megh nem hoztad volna, ma el szaggattak volna az ördögök!¹⁷⁶

Csótiné pénznéző vállalkozását végül éppenséggel e szélteben-hosszában mesélt diabolikus asszisztencia sodorta veszélybe. Nagyon valószínű, hogy maga is tudatában volt annak, hogy üzelve egyre kockázatosabbá válnak, s ezért inkább a város határán kívül, vagyis Szaszaron végezte a feltételezett vagy valóban végrehajtott mágikus cselekedeteket.

¹⁷⁵ Boldizsár Istvánné tanúvallomása (1684, dátum és hely nélkül, de feltehetően Nagybányán), vö. Balogh 2003, 106.

¹⁷⁶ Ugrai Mihály tanúvallomása (Hagymáslápos, 1684. december 15. előtt), vö. Balogh 2003, 110.

További mágikus szolgáltatásai között szerepelt a szintén látóképességéhez kapcsolható rabszabadítás, valamint a távoli iskolában tanuló diák sikeres hazahozatala. Párkapcsolati és magánéleti gondok elsimítására is vállalkozott: „sót” (vagyis por állagú szert) ajánlott a férj durvasága ellen, és egy másikat, amit mézes pogácsába keverve kellett megetetni azzal, akiben olthatatlan szerelmet szándékoztak kelteni:

Suskánál laktunkban, mint hogy olyan rosszul laktak ők, kérdém: – Mit vellek tenni, hogy inkább válnának el egymástul, mint sem úgy lagnának? – Mondá: ahoz nem tud, de tudnék, azt mongya, olyat csinálni, oly sót adnék, hogy ha velle pogácsát sütnél, s meg adnád valakinek, úgy szeretne (követve szóm), hogy csaknem az seg-
gedbe bújnék.

Nagybányai klientúrája egyrészt olyan külvárosi (talán a Híd utcai külváros?) nőkből és férfiakból állt, akik nemrég költözhetek a városba, mint például a már idézett Zakariásék. Másrészt igyekezett a tehetősebb rétegek, például a városi iparosok, polgárok számára is szolgáltatni, főként a kincskeresés terén, de, mint láhattuk, nem ért el túl nagy sikereket. Emellett, úgy tűnik, több, a lakóhelyéhez közeli településen is szép számmal akadtak kliensei: Hagymáslápos és Misztótfalu előljárósága is tanúztatott az ügyében.

5.3. Milkó Marci, a macskák ura

Milkó Marci a szomszédos Felsőbányáról költözött Nagybányára, valószínűleg 1696-ban, hogy elszegődjék valamelyik ottani fazekasmesterhez. Feltehetően nem járt sikerrel – talán nem volt elég ügyes kezű. Vagy sok volt a jelentkező? Szalánki János arról beszél, hogy Marci akár az ő gyógykezelését is kifizette volna, csak fogadja fel: „[...] tudok Kovács Kapálnokon egy oláh aszszont, és magam meg fizetek nekik, ha kegyelmed fazékas műre¹⁷⁷ megfogad.”¹⁷⁸ Alkalmi munkákból próbált megélni, például kapálni járt a városi szőlőkbe. Az anyagi bizonytalanság és a fizetésképtelenség lehetett az oka, hogy Marci összezőrdült a szállásadójával, Némethi Mészáros Jánossal, aki egy alkalommal tettelegesen bántalmazta: alaposan összerugdosta patkós orrú csizmájával. A veszekedésnek híre ment, hisz Némethi Mészáros tekintélyes és megbecsült tagja volt a nagybányai társadalomnak. (Utóbb, 1704-ben és 1705-ben a városi tanács tagjává választották.) A fedél nélkül maradt Marcinak más lakóhely után kellett néznie, s egy özvegyasszonyhoz, Kádár Györgynéhez költözött, aki a kor szokásainak megfelelően a kvártély mellé kosztot is adott. Az aznapi menüről Marci még akkor is tudott, ha nem volt otthon, ami Kádárné szerint egyértelműen bizonyította látnoki képességeit: „Tudom, hogy mikor valamit el tettem valami ételekben, Marci haza gyűvén mindgyárt meg mondotta, hová tettem: – Tudom – úgymond –, hová tetted.”¹⁷⁹

¹⁷⁷ Tehát fazekasmunkára.

¹⁷⁸ Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 118.

¹⁷⁹ Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 117.

Fazekasként elhelyezkednie azonban továbbra sem sikerült, így Marci új vállalkozásba fogott: pénznéző képességét kezdte hirdetni. Dicsekedett a sírásónak: „...bezzeg tudnék én pénzt, csak győznéd ásní!”¹⁸⁰ Jancsi Lakatos István azt is megfigyelte, hogy Marci a „körmeit nézte, és mondá, hogy eő tudgya, hol vagyon a pénz”.¹⁸¹ Többeknek is felajánlotta pénznéző szolgálatait, például a város egyik bábájának, Nagy Jánosné Csiszár Ilonának, és egy másik asszonynak, Ladányi Istvánnénak. Mindketten elutasították, sőt, a bábaasszony meg is fenyegette: ha csak hitegeti, akkor magát Marcit ássa bele nyakig a gödörbe, s addig ott tartja, míg elő nem kerül az ígért pénz és az ékszerek. Marci veszélyes játékba kezdett, hiszen Nagybányán a pénz- és kincsnézéssel való kérdés már régóta összekapcsolódott a boszorkányság és a szemfényvesztés gyanújával; gondoljunk a „varázsló cigány”, László esetére, vagy a Csótiné ellen 1684-ben folyt boszorkányperre.

Talán a sikertelen kincsnéző kísérletek miatt kezdte Marci hangoztatni, hogy nem csupán az elrejtett dolgokat látja, hanem csalhatalan boszorkányfelismerő is. Újsütetű képességének hátterében minden bizonnyal az 1696 júniusában Felsőbányán zajló boszorkányper hatását sejthetjük. Odavalósi lévén, az állástalan fazekaslegény pikáns részletekkel szolgált a fiatal legényekből, szolgálólányokból és középkorú asszonyságból álló, pletykaéhes nagybányai hallgatóságának, amikor a felsőbányai boszorkányok tetteit ecsetelte. Például a tizenhat esztendő Váradi Mihály ámulva hallgatta Marci szakszerű „boszorkányfogási” tanácsát: „mikor a boszorkánt meg akarják kötözni, hát dis[z]nó tejet adnak neki innia”.¹⁸² Szállásadónőjének pedig azt mesélte, hogy „azért nem vallottak semmit F[első]bán[yán] a boszorkányok, mert a fekete macskát bőrsőtől meg ették”.¹⁸³ Továbbszötte saját boszorkányazonosító imázsát, és ebben a macskákat juttatta főszerephez. Sztorian Jánosnak elárulta: „eő három országot fel jár egy étzaka fekete macskán”.¹⁸⁴ Erszénygyártó János lánya, Sára pedig már egyenesen azt állította, hogy Marci a „cicaival mind ki tudná a boszorkányokat mutatni”.¹⁸⁵ Többeknek is feltűnt, hogy Marci gyanúsán jó kapcsolatban van a macskákkal: nyávogással hívogatja, kenyérrel eteti, és megdicséri őket. A hírverésnek és a hengegésnek végül az lett az eredménye: akik hittek neki, azok saját, boszorkányrontásnak tulajdonított betegségükkel fordultak hozzá. Marci azonban rendre elhárította a segítségnyújtást, és kizárólag arra volt hajlandó, hogy a rontó azonosítására alkalmas módszert ajánljon, például Bati Péternének:

[...] hogy lábomra rosszul voltam, magamhoz hittam, hogyha tudna rolla tenni, de eő azt mondá, hogy eő bizony nem tud, hanem hallotta úgymond a gyermekektől,

¹⁸⁰ Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 119.

¹⁸¹ Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 119.

¹⁸² Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 117.

¹⁸³ Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 117.

¹⁸⁴ Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 116.

¹⁸⁵ Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 118.

hogy ha három udvarrul lopatok három hasító szeget, és azt meg főzöm, az után aki meg vesztette, elő fog gyünni.¹⁸⁶

Talán azért sem vállalkozott a gyógyításra, mert egyrészt tisztában volt a saját képességeivel, másrészt azt is észben tartotta, hogy a sikeres gyógyítás jelentheti egyúttal a megrontás beismerését. Vagy egyszerűen csak ráébredt, hogy a hatóságok szemében a boszorkányokat felismerő tudományosokból könnyen válhat boszorkány.

A részben maga gerjesztette szóbeszéd hatására korábbi haragosa, Némethi Mészárosné egyenesen azt kezdte terjesztetni, hogy Marci bosszúból a „gonoszokat” küldi rá éjszakánként, akik folyton verik és gyötrik őt. Marci, aki ekkor már határozottan a boszorkányok ellenlábasaként, nagy hatalommal bíró tudósként kezdett ismertté válni, öntudatosan elhárította Némethiné vádjait: „nem nagyobb boszorkány eő Mészárosné”.¹⁸⁷ A gyanút hol a polgárasszony egyik summásasszonyára igyekezett terelni, akitől Némethiné – állítólag – megtagadott valamit, hol más asszonyokra, többek között a város másik bábájára, az öreg Szaszarinéra. Felajánlotta, hogy megvédi Némethinét a gonoszok támadásától: nála tölti az éjszakát. Védekezéséért azt javasolta neki, hogy kenje be a fejét fekete tehén ganéjával. Végül mégsem sikerült kiengesztelnie egykori szállásadónőjét, s ez bizony aláásta a maga csinálta boszorkányazonosító jó hírét. Marci ezután még inkább igyekezett, hogy a városi közösségben feltétlenül jóindulatú és kellő hatalommal rendelkező mágikus szakértőként ismerjék el. Az egész város védelmezőjeként lépett fel, magát nyilvánosan a „város bikájának” nevezte. A fiatal Váradi Mihálynak egyenesen azzal kérkedett, hogy ő majd visszaszerzi a boszorkányok által elvett gyümölcstermést és tejhasznát: „de már ezután el nem veszik, hanem olyan termése lesz a fáknak, hogy ágait is le tördeli, és a tehenek teje is igen siros lesz.” Marci végül hengegésének és nemkülönben a tekintélyes Némethi családdal való ellentétének köszönhetően 1697-ben a városi bíróság elé került, s csak azzal a feltétellel kapott kegyelmet, ha valóban megnevezi a város boszorkányait. A városi tanács tehát potenciális boszorkányazonosítóként ismerte el a fazekaslegényt, így ebből a szempontból mindenképp sikeresnek ítélniük törekvéseit. Milkó Marci későbbi sorsa ismeretlen, ám az általa boszorkánynak nevezettek közül 1698-ban, 1700-ban és 1704-ben is bíróság elé kerültek néhányan. Az 1715-ben zajló felsőbányai boszorkányperben pedig feltűnt egy Markó Marci (talán a jegyző vagy dokumentum szövegét kimásoló Abafi Lajos elírása?) nevű fazekaslegény, aki meg is esküdött, hogy az egyik vádlott, Soós Pálné lovagolta meg Szereminé ványadt macskáját.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Részlet a tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 118.

¹⁸⁷ Részlet Erszénygyártó János lánya, Sára tanúvallomásból (1697. március 26.), lásd Balogh 2003, 119.

¹⁸⁸ Vö. Abafi 1888, 307; másodközlés: Klaniczay–Kristóf–Pócs 1989, II. 675.

6. Összegzés

Hosszúra nyúlt áttekintésünk végén térjünk vissza a bevezetőben megfogalmazott célkitűzéseinkhez. A nagybányai mágikus és egészségügyi piacról alkotott általános képünket három időszakra építettük. Megállapítottuk, hogy a gyógyítók és a mágikus specialisták mindhárom időszakban közel azonos közösségi feladatokat láttak el. A velük és a tevékenységükkel kapcsolatos dokumentumokból leírható nyelvi környezetüket (a terminológiát, valamint a szókészlethez kapcsolt jelentéseket) viszonylag állandóként jellemeztük, de az árnyalatnyi különbségek miatt mégsem beszélhetünk statikus nyelvhasználatról. A gyógyítók által kezelt egészségügyi panaszokat empirikus módon, a betegek tapasztalásai és elbeszélései alapján tipologizáltuk, és felhívuk a figyelmet a boszorkányrontással összefüggésbe hozható tünetek jellegzetességeire. Néhány vonatkozásában bemutattuk a boszorkányvád mint ideológia és egyben csapásmagyarázó elv, valamint a betegségértelmezések helyi (nagybányai) összefüggéseit. A mágikus specialisták esetében arra térünk ki, hogy tudásanyaguk mennyiben képezett valódi specifikumot, és miként alkalmazták azt a mindennapi élet krízishelyzeteiben. Vázlatosan ismertettük a mágia és az egészségügy helyi piacának dinamikáját alkotó keresleti és kínálati viszonyokat. A szolgáltatások piaci értékét azonban, a megfelelő viszonyítási pontok hiányában, egyelőre nem tudtuk meghatározni. Végül három esettanulmány segítségével azokba a folyamatokba pillantottunk be, amelyek az egyes mágikus szakértőkhöz kapcsolt boszorkányvádat létrehozták. A jelenlegi vizsgálatot csupán kiindulási pontnak és témafelvetésnek tekintjük az alaposabb és szélesebb forrásbázisra építkező későbbi kutatások számára.

Bibliográfia

- ABAFI Lajos 1888: Felsőbányai boszorkánypörök. *Hazánk (Történelmi közlöny)* VII: 301–319, 351–372.
- ANTON, Ecaterina 2001: A nagybányai kézművesek vidéki kapcsolatai a XVII. században. *Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltári Évkönyv* XV: 61–66.
- BALOGH Béla 1994: Schönherr Gyula élete és munkássága (1864–1908). *Erdélyi Múzeum* LVI(3–4): 5–20.
- 2005: Nagybánya középkori városfalairól. *Művelődés* LVIII(5): 20–23.
- 2003 (szerk.): *Nagybányai boszorkányperek. A magyarországi boszorkányság forrásai*. B sorozat: *Várostörténeti források* 1. Budapest: Balassi Kiadó.
- BALOGH Béla–OSZÓCZKI Kálmán 1970: Emlékezés egy régi nagybányai iskolára. *Korunk* XXIX(11): 1737–1740.
- 1979: A nagybányai ötvöscéh a XV–XVII. században. In CSETRI Elek–JAKÓ Zsigmond–TONK Sándor (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 121–137, 230–232.
- BESSENYEI József (szerk.) 1997: *A magyarországi boszorkányság forrásai* I. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2000 (szerk.): *A magyarországi boszorkányság forrásai* II. Budapest: Balassi Kiadó.

- BERG Pál 1946: *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára.
- BLÉCOURT, Willem de 1994: Witch doctors, soothsayers and priests. On cunning folk in European historiography and tradition. *Social History* XIV(3): 285–303.
- BOBORY Dóra 2005: Felician von Herberstein (1540–1590) stájer főúr rövid életrajza és magyar kapcsolatai David Reuss gyászbeszéde alapján. *Lymbus* (3): 5–26.
- BOCA, Mitrofan (szerk.) 1972: *Monografia municipiului Baia Mare* I. [Nagybánya város monográfiája.] Baia Mare: Consiliul Popular al municipiului Baia Mare.
- BOROVSKY Samu (szerk.): 1910: *Szatmár vármegye*. Magyarország vármegyéi és városai országos monográfia. Budapest: Légrády Testvérek Könyvnyomdája.
- BOURDIEU, Pierre 1978: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- BRIGGS, Robin 1996: *Witches and Neighbors. The Social and Cultural Context of European Witchcraft*. Harmondsworth: Penguin Books.
- BROCKLISS, Laurence–JONES, Colin 1997: *The Medical World of Early Modern France*. Oxford: Clarendon Press.
- CLARK, Stuart 2001: *Thinking with Demons: The Idea of Witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- DAVIES, Owen 2003: *Cunning Folk: Popular Magic in English History*. London–New York: Hambledon and London.
- DAVIES, Owen–BLÉCOURT, Willem de (eds.) 2004: *Beyond the Witch Trials. Witchcraft and Magic in Enlightenment Europe*. Manchester: Manchester University Press.
- DEÁKY Zita 1996: *A bába a magyarországi népi társadalomban*. Budapest: Centrál Európa Közhazsnú Alap.
- DEMOS, John Putnam 2004 [1982]: *Entertaining Satan: Witchcraft and the Culture of Early New England*. Oxford: Oxford University Press.
- EMTSZ 2005: *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I–XII. Kolozsvár–Budapest: Akadémiai Kiadó, 420. [Elektronikus változat: http://www.mek.oszk.hu/08300-08370/pdf/emszt_12.htm; a letöltés ideje: 2012. október 24.]
- FAVRET-SAADA, Jeanne 1980: *Deadly Words. Witchcraft in the Bocage*. Cambridge: Cambridge University Press. [Le mots, le mort, le sorts. Paris: Édition Gallimard. 1977.]
- FERRAIUOLO, Augustino 2004: *Pro exoneratione sua propria conscientia*. Magic, Witchcraft and Church in Early Eighteenth-century Capua. In DAVIES, Owen–BLÉCOURT, Willem de (eds.): *Beyond the Witch Trials. Witchcraft and Magic in Enlightenment Europe*. Manchester: Manchester University Press, 26–44.
- FLÓRA Ágnes 2012: Hivatal vagy hivatás? Városi jegyzők a kora újkori Erdélyben. In DÁNÉ Veronika–OBORNI Teréz–SIPOS Gábor (szerk.): „...éltünk mi sokáig 'két hazában'...” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 123–134.
- GENTILCORE, David 1988: *Healers and Healing in Early Modern Italy*. Manchester: Manchester University Press.
- 1997: The Fear of Disease and the Disease of Fear. In NAPHY, William G.–ROBERTS, Penny (eds.): *Fear in Early Modern Society*. Manchester: Manchester University Press, 184–208.
- 2004: Was there a „Popular Medicine” in Early Modern Europe? *Folklore* 115: 151–166.
- 2006: *Medical Charlatanism in Early Modern Italy*. Oxford: Oxford University Press.

- GLÜCK László 2007: Máramarossziget mezőváros helyrajza és társadalma 1600 táján. In BALOGH Margit (szerk.): *Diszciplínák határain innen és túl*. (Fiatal kutatók fóruma 2.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Társadalomkutató Központja, 427–445.
- GRABARITS István 2008: Ásványok a gyógyszerkincsben. *A Miskolci Egyetem Közleménye, A sorozat, Bányászat* LXXIV: 225–240.
- GRYNAEUS Tamás 1985: (Gyógy)növényismeretünk a reneszánsz és a reformáció korában. *Orvostörténeti Közlemények* CIX–CXII: 105–110.
- HAMBERGER Claus 1992: *Mortuus non mordet. Dokumente zum Vampirismus 1689–1791*. Wien: Verlag Turia und Kant.
- HARGITTAY Emil 2002 [1981] (összeállította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta): *Régi magyar levelestár, XVI–XVII. század I–II*. (Magyar Hírmondó.) Budapest: Magvető Kiadó. [Elektronikus változat: <http://www.mek.oszk.hu/06200-06208/html>; a letöltés ideje: 2012. január 21.]
- HEREPEI János 1968: Vidéki könyvkötők a XVII. század folyamán. *Magyar Könyvszemle* LXXXIV(1): 51–54.
- HERNER János 1988: *Bornemisza Anna megbűvöltetése. Boszorkányok Erdély politikai küzdelmeiben, 1678–1688*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 21.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- HOFFMANN Gizella (szerk.) 1989: *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvanszky Béla gyűjtéséből*. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 9.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete.
- HÖGYE István 1982: „Bábai mesterség” a Hegyalján (1711–1849). *Orvostörténeti Közlemények* XCVII–XCIX: 201–208.
- JENNER, Mark S. R.–WALLIS, Patrick 2007: The Medical Marketplace. In JENNER, Mark S. R.–WALLIS, Patrick (eds.): *Medicine and the Market in England and Its Colonies, c.1450-c.1850*. Basingstoke (UK): Palgrave Macmillan, 1–23.
- J. ÚJVÁRY Zsuzsanna 2013: „De látom az isten igéjének éhségét”. Adatok a szatmári jezsuita miszsió rendházalapításának történetéhez. In AJKAY Alinka–BAJÁKI Rita (szerk.): *Pázmány nyomában. Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*. Vác: Mondat Kft., 449–459.
- KATONA Lajos 1880: Szentyel Mihály nagybányai könyvnyomtató. *Magyar Könyvszemle* V(1): 421.
- 1888: A nagybányai régi céhek irataiból. *Magyar Nyelvőr* XVII: 374–375; 423–424.
- KÁVÁSSY Sándor 1982: Ismertetések a régi Szatmárról, 1 közlemény. Szatmár vármegye. Topographia Magni Regni Hungariae. Viennae, 1718, 163–164, 2. közlemény. Bél Mátyás: Szatmár megye ismertetése. Kézirat. 87 fólió. In GYARMATHY Zsigmond (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás* III–IV. Nyíregyháza: A Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadása, 9–92.
- 1985: Ismertetések a régi Szatmárról, 2 közlemény. 1. Karl Gottlieb von Windisch: Geographie des Königreiches Ungarn II. Pressburg, 1780; 2. Szatmár vármegye: Ludovicus Nagy: Notitiae politico-geographico-statisticae incluti Regni Hungariae patriumque eidem adnexarum I. Budae, 1828. In GYARMATHY Zsigmond (szerk.): *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás* V–VI. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Levéltár Kiadása, 71–103.
- KESZLER Borbála 2012: Adalékok Rácz Sámuel orvosi nyelvéhez az *Orvosi tanítás* című műve alapján. *Magyar Orvosi Nyelv* 2012(2), 59–61.
- KIS-HALAS Judit 2004a: „Amikor gyógyítok, angyalok jelennek meg a szemem előtt.” Egy délbányai szent gyógyító. (Esettanulmány.) In Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásnévelési fogalmak tudományos megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről IV.) Budapest: Balassi Kiadó, 284–319.

- 2004b: Átformált hagyomány – a töröcskei öntőasszonyok. *Tabula* VII(2): 191–208.
- 2008: Trial of an Honest Citizen in Nagybánya (1704–1705); A Tentative Microanalysis of Witchcraft Accusations. In KLANICZAY, Gábor–PÓCS, Éva (eds.): *Witchcraft Mythologies and Persecutions. Demons, Spirits, Witches* 3. Budapest: Central European University Press, 213–236.
- KIS-HALAS Judit–TÓTH G. Péter 2003: Hával és conditióval. In BALOGH Béla (szerk.): *Nagybányai boszorkányperek. A magyarországi boszorkányság forrásai*, B sorozat: *Várostörténeti források* 1. Budapest: Balassi Kiadó, 25–29.
- KISS András 1995: Adatok egy válság tüneteire. (1657. június–július). *Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltári Évkönyv* XI: 377–395.
- 2003: A boszorkányság Szatmár vármegyei forrásairól. *Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltári Évkönyv* XVI: 113–119.
- 2004: A tetemrehívás továbbélése Kolozsváron a 16–17. században. In Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásnévelési fogalmak tudományos megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről IV.) Budapest: Balassi Kiadó, 119–136.
- 2005: Kőműves Prisca boszorkánypere 1565-ből. *Korunk* III(5): 16–26.
- KISS András–PAKÓ László–TÓTH G. Péter (szerk.) 2014: *Kolozsvári boszorkányperek, 1564–1743*. (A magyarországi boszorkányság forrásai. Várostörténeti források 4.) Budapest: Balassi Kiadó.
- KISS András–PÁL-ANTAL Sándor (szerk.) 2002: *A magyarországi boszorkányság forrásai* III. Budapest: Balassi Kiadó.
- KISS Áron 1877: *A Szatmár megyében tartott négy első protestáns zsinat végzései*. Budapest: Franklin Társulat. [Elektronikus változat: http://www.leporollak.hu/egyhtori/magyar/KA_ZSIN. HTM; letöltés ideje: 2012. január 21.]
- 1882: *A XVI. században tartott protestáns zsinatok végzései*. Budapest: Franklin Társulat. [Elektronikus változat: <http://www.leporollak.hu/egyhtori/magyar/KISS2A.HTM#059>; letöltés ideje: 2012. január 21.]
- KLANICZAY Gábor 2005: A boszorkánynyelv mozgatórugói. Gondolatok az első kolozsvári boszorkányperek kapcsán. *Korunk* III(5): 27–38.
- 2010: A Cultural History of Witchcraft. *Magic, Ritual and Witchcraft* V(2): 188–212.
- 2011: „Mely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója”. A gyógyítók elleni boszorkánynyelv a magyar boszorkányperekben. In VARGYAS Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyományról. A néprajzi kutatás múltja és jelene. Tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásfalvy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére*. (Studia Ethnologica Hungarica XIII.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 695–712.
- KLANICZAY Gábor–KRISTÓF Ildikó–PÓCS Éva (szerk.) 1989: *Magyarországi boszorkányperek. Kisebbségi forráskiadványok gyűjteménye* I–II. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete.
- KOMÁROMI Tünde 2004: Hat boszorkány rontásai. Kolozsvár, 1584. In SZABÓ Árpád Tőhötöm (szerk.): *Életutak és életmódok*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 5–41.
- KOMÁROMY Andor 1910: *A magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

- KRÁSZ Lilla 2003: *A bába történeti szerepváltozása*. Budapest: Osiris Kiadó.
- 2004: „Janus-arcú” nők „Janus-arcú” hivatásban? Falusi bábák a 18. századi hivatali akták tükrében. In Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság. Vallásantropológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről IV.) Budapest: Balassi Kiadó, 603–621.
 - 2007: „...és világra jött a gyermek...” A bábamesterség mint női hivatás a 18. századi Magyarországon. In FÁBRI Anna–VÁRKONYI Gábor (szerk.): *A nők világa. Művelődés és társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest: Argumentum Kiadó, 69–88.
- KRISTÓF Ildikó 1990: Boszorkányok, „Orvos Asszonyok” és „Parázna Személyek” a XVI–XVIII. századi Debrecenben. *Ethnographia* 101: 438–466. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- 1998: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben. Debrecen: Ethnica Kiadás. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
 - 2001: „Bűvös-bájos varázslók” vagy „a Sátán sáska farkú katonái”: demonológiai elemek a 16–17. századi református irodalomban. In Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 107–136. [Lásd még: Sz. KRISTÓF.]
- LÁNG Benedek–TÓTH G. Péter (szerk.) 2009: *A kincskeresés 400 éve Magyarországon. Kézikönyvek és olvasóik*. (Fontes Ethnologiae Hungaricae VIII.) Budapest: L'Harmattan.
- LINDEMANN, Mary 1999: *Medicine and Society in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LUFFY Katalin 2003: Puritán elvárások 1660–1668 közötti alkalmi beszédekben. In BERSZÁN István (szerk.): *Tudomány – Egyetem – Művészet. A Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszékének 2001. október 26–27-én megrendezett „házikonferenciáján” elhangzott előadások*. (Erdélyi Tudományos Füzetek 239.) Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, 41–59.
- 2008: „Temetői Jajjokan kezdtem én”. Beszédmód és íráshasználat az erdélyi fejedelemségek idején. [Doktori értekezés a DTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájában, kézirat. Elektronikus változat: https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437-78446/ertekezes_v.pdf;jsessionid=F51E45F8249417FFF29AF67627491696?sequence=5; a letöltés ideje: 2013. október 23.]
- MACFARLANE, Alan 1999 [1970]: *Witchcraft in Tudor and Stuart England: A Regional and Comparative Study*. [2. edition.] London: Routledge and Kegan Paul.
- MANGA János 1981: Szent János áldása. In ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon* 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 664–665.
- MÁTYÁS-RAUSCH Petra 2012: A szatmári bányavidék története a Báthoryak korában (1571–1613). A arany- és ezüsbányászat művelése és igazgatása. [Doktori értekezés, kézirat. Elektronikus változat: <http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/matyasrauschpetraphd.pdf>; a letöltés ideje: 2012. október 14.]
- MIHALIK Béla Vilmos 2010: A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1676 közötti felső-magyarországi rekatolizációban. *FONS* XVII(3): 251–316.
- 2011: „Ihon most csak neveti jezsuita...” Két évtized felekezeti küzdelmei Nagybányán. In MIHALIK Béla Vilmos–ZARNÓCZKY Áron (szerk.): *Tanulmányok Badacsonyról. A Fialat Levéltárosok Egyesületének konferenciája, Badacsony, 2011. július 9–11*. Budapest: Fialat Levéltárosok Egyesülete, 62–71.

- 2013: Die Rekatholisierung des städtischen Raumes in Kaschau/Kosice/Kassa, Erlau/Eger und Frauenbach/Baia Mare/Nagybánya, 1670 bis 1699. In FAZEKAS, István–SCHEUTZ, Martin–SZABÓ, Csaba–WINKELBAUER, Thomas (Hrsgs.): *Frühneuzeitforschung in der Habsburgermonarchie. Adel und Wiener Hof – Konfessionalisierung – Siebenbürgen*. Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien–Balassi Institut–Collegium Hungaricum Wien–Ungarische Archivdelegation beim Haus-, Hof- und Staatsarchiv, 171–184.
- MORVAY Győző 1896: Két nagybányai régi könyvtár. *Magyar Könyvszemle* IV: 16–51.
- 1910 (szerk.): *Schönherr Gyula dr. emlékezete*. Budapest: Franklin Társulat.
- NAGY Levente 2001: Dubito ergo requiro. *Irodalomtörténeti Közlemények* CV(1–2): 215–222.
- NÁNÁSI Lovász István 1670: *Szue titka. Az az: Az embernek szívének természet szerint való romlottságából, és annak követéséből származott ezer csalárdságának ki-nyilatkoztatása és orvoslása*. Colosvarat. Ki-nyomtatott Nagy-Bánya Nemes Királyi Városának költségével. Veres-egyházi Szentely Mihály által. 1670. esztendo-ben.
- PALMER Kálmán 1894: *Nagybánya és környéke*. Többek közreműködésével szerkesztette: PALMER Kálmán. Nagybánya: Molnár.
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc (1690 [1984]): *Pax Corporis*. (Magyar Hírmondó.) Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta: Szabylár Ferenc. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- PETRŐCZI Éva 2006a: *Puritánia. Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*. (Historia Literaria 20.) Budapest: Universitas Könyvkiadó.
- 2006b: A „puritanizált” Balassi – esettanulmány Diószegi György 1670-ben írott kísérőverséről. In Uő: *Puritánia. Tanulmányok a magyar puritanizmus irodalmából*. (Historia Literaria 20.) Budapest: Universitas Könyvkiadó, 37–44.
 - 2007: Egy Rimai-topos puritán szellemű folytatása. In JANKOVICS József–CSÁSZTVAY Tünde–CSÖRSZ Rumen István–SZABÓ G. Zoltán (szerk.): *„Nem súlyod el az emberiség”. Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 481–483.
- PÉNZES Tiborc Szabolcs 2011: Enyedi Sámuel. Egy alig ismert tudós, tanár és költő a 17. századból. In PÉNZES Tiborc Szabolcs (szerk.): *Septempunctata. Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára*. Budapest: REC.ITI, a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete recenzíós portáljának kiadása, 41–50. [Elektronikus változat: <http://plone.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/septempunctata/septempunctata>; a letöltés ideje: 2013. augusztus 30.]
- PÉTER Katalin 1977: Drabik Miklós, a lehotkai próféta. *Világosság* VII(7): 36–41. [Elektronikus változat: <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/pk-drabikmiklos.htm>; a letöltés ideje: 2014. június 2.]
- PÓCS Éva 1995: Maleficium-narratívok–konfliktusok–boszorkánytípusok. (Sopron vármegye, 1529–1768.) *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve* XVIII. Budapest: Akadémiai Kiadó, 9–66.
- 1997: *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban*. (Néprajzi tanulmányok.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
 - 1998: Miért nők a boszorkányok? *Népi kultúra – népi társadalom. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve* XIX. Budapest: Akadémiai Kiadó, 135–153.

- 2001a: Bevezető: egy munkacsoport tizenöt éve. In Uő (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Pécs–Budapest: PTE–Néprajz Tanszék–L'Harmattan, 9–20.
- 2001b (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest: PTE–Néprajz Tanszék–L'Harmattan.
- 2001c: Sors, bábák, boszorkányok. Archaikus sorsképzetek Közép-Kelet-Európa hiedelemrendszereiben. In Uő (szerk.): *Sors, áldozat, divináció*. (Studia Ethnologica Hungarica II.) Pécs–Budapest: Janus–Osiris, 201–243.
- 2002: „Lilith és kísérete”: gyermekágyas démonoktól óvó ráolvasások Délkelet-Európában és a Közel-Keleten. In Uő: *Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán. Válogatott tanulmányok I*. Budapest: L'Harmattan, 213–238.
- POMATA, Gianna 1998: *Contracting a Cure. Patients, Healers, and the Law in Early Modern Bologna*. London–Baltimore: John Hopkins University Press.
- 1999: Practicing Between Earth and Heaven. Women Healers in Seventeenth Century Bologna. *Dynamis* XIX: 119–143.
- RÁKÓCZI Katalin 2004: Tizenöt prédikáció a pestisről. David Reuss prédikációs könyve. *Orvostörténeti Közlemények* CLXXXVI–CLXXXVII: 63–76.
- RÉVÉSZ János 1905: *A mi osztályrésznünk. A nagybányai ág. h. evang. gyülekezet története*. Nagybánya: Nánásy István Könyvnyomdája.
- REIZNER János 2004 [1900]: *Szeged története IV*. [Elektronikus változat: <http://www.bibl.u-szeged.hu/reizner/04-4358.htm#207>; a letöltés ideje: 2012. október 15.]
- ROBILLIARD, Gabrielle 2007: *Accoucheur – City Council – Midwives – Mothers: Choosing Midwives in Early Modern Leipzig*. [Előadás a „Civil Society and Public Services: Early Modern Europe” konferencián, Leiden, 2007. november 30. – december 1. Elektronikus változat: <http://www.let.leidenuniv.nl/pdf/geschiedenis/civil/Robillard.pdf>; a letöltés ideje: 2012. november 16.]
- ROMHÁNYI Ágnes 2012: Magyarországi gyógyszerészek és üzleteik a 18. század végén (Az 1786. évi patikavizitációk tanulságai). *Kaleidoszkóp. Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat* III(4): 37–50.
- ROWLANDS, Alison 2009: Not 'the Usual Suspects'? Male Witches, Witchcraft, and Masculinities in Early Modern Europe. In ROWLANDS, Alison (ed.): *Witchcraft and Masculinities in Early Modern Europe*. (Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic). Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1–30.
- 2013: Witchcraft and Gender in Early Modern Europe. In LEVACK, Brian P. (ed.): *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford: Oxford University Press, 449–467.
- R. VÁRKONYI Ágnes 1990: Közgyógyítás és boszorkányhit. *Ethnographia* 101: 384–437.
- 2007: „Ha Indiáig bujdosnak is, visszahozzuk őket”. II. Rákóczi Ferenc és a jezsuiták kéréséhez. In JANKOVICS László–CsászTVAY Tünde–CsöRSZ Rumen István–SZABÓ G. Zoltán (szerk.): *„Nem súlyed el az emberiség”. Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1463–1475. [Elektronikus változat: http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Szorenyi60_teljes.pdf; a letöltés ideje: 2013. augusztus 30.]
- SCHÖNHERR Gyula 1888: Egy XVII. századi magyar könyvnyomtató emlékezete. *Magyar Könyvszemle* XIII(2): 279–281.

- SCHRAM Ferenc 1970: *Magyarországi boszorkányperek, 1526–1768 I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1973: Népi nőgyógyászati tanácsok a XVII–XVIII. századból. *Orvostörténeti Közlemények* LXIX–LXX: 253–277.
- 1982: *Magyarországi boszorkányperek, 1526–1768 III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SEBALD, Hans 1984: Shaman, Healer, Witch. Comparing Shamanism with Franconian Folk Magic. *Ethnologia Europaea. Journal for European Ethnology* XIV(2): 125–142.
- SHARPE, James 1998: The Devil in East Anglia. The Matthew Hopkins Trials Rediscovered. In BERRY, Jonathan–HESTER, Marianne–ROBERTS, Gareth (eds.): *Witchcraft in Early Modern Europe. Studies in culture and belief*. Cambridge: Cambridge University Press, 237–254.
- SOLTÉSZ János 1902: *A nagybányai reformált egyházmegye története*. Nagybánya: Molnár Mihály Nyomdája.
- STOLL Béla–VARGA Imre (szerk.) 1981: *Régi magyar költők tára. Az 1660-as évek költészete*. 10. kötet: 17. század. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SUGÁR István 1987: *Bűbájosok, ördögösök, boszorkányok Heves- és Külső-Szolnok vármegyében*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- SZABÓ György Pius 1921: *Ferencrendiek a magyar történelemben*. Adalékok a magyar ferencrendiek történetéhez. Budapest: Budapesti Hírlap Nyomdája.
- SZABÓ Károly 1879: *Régi magyar könyvtár I–III. Az 1531–1711-ben megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- SZABÓ Miklós–TONK Sándor 1992: *Erdélyiek egyetemjárása, 1521–1700*. (Fontes Rerum Scholasticarum IV.) Szeged: JATE.
- SZÁDECZKY Lajos 1889: Nagybánya régi iparáról és céheiről. *Századok* XXIII: 673–700.
- SEBÁLD, Hans 1984: *Kővár vidékének társadalma*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- SZENTI Tibor 1994: Paráznák III. A bábák. *Orvostörténeti Közlemények* CXLV–CXLVI: 79–119.
- SZEŐKE Imre (szerk.) 1903: *Bányászati szótár*. Budapest: Bagó Márton és fia.
- SZILÁGYI Mihály 1987: *Boszorkányperek Tolna vármegyéből*. (Tanulmányok Tolna megye történetéből XI.) Szekszárd, 437–513.
- SZIRMAY Antal 1809–1810: *Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérte I–II*. Budapest: Kir. Magyar Universitas.
- SZ. KRISTÓF Ildikó 2013: Witch-Hunting in Early Modern Hungary. In Levack, Brian P. (ed.): *The Oxford Handbook of Witchcraft in Early Modern Europe*. Oxford: Oxford University Press, 334–354. [Lásd még: KRISTÓF.]
- SZMIK Antal 1906: *Adalékok Felsőbánya szabad királyi bányaváros monografiájához*. Budapest: Kellner Antal Nyomdája.
- TAKÁTS László 1975: *A Rákóczi-szabadságharc egészségügye*. (Készült dr. Takáts László orvos-ezredes kutatásai, valamint dr. Takáts Endre levéltárossal együtt publikált szakkikvei alapján. A szöveget összeállították a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, valamint a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai.) S. n. [Elektronikus változat: <http://www.mek.oszk.hu/05400-05419-05419.pdf>; a letöltés ideje: 2013. október 23.]
- THOMAS, Keith 1973: *Religion and the Decline of Magic: Studies in Popular Beliefs in Sixteenth and Seventeenth-century England*. Harmondsworth–London: Penguin. [Első kiadás: London: Widenfeld and Nicolson, 1971.]

- THURZÓ Ferenc 1905: *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története, 1547–1755*. Nagy-bánya: Morvay Gyula Könyvnyomtató Műintézete.
- TÓTH G. Péter 1999: Szexháború? Avagy férfiak és nők konfliktusa a magyarországi boszorkányperekben. *Tabula* II(1): 3–24.
- 2000: *A magyarországi boszorkányság forrásainak katasztere (1408–1848)*. Budapest–Veszprém: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézete–Laczkó Dezső Múzeum.
- 2001: Folyampróba – liturgikus vízpróba – boszorkányfűrésztés. Istenítéleti eljárások a boszorkányperekben. In Pócs Éva (szerk.): *Demonológia és boszorkányság Európában*. (Studia Ethnologica Hungarica I.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz Tanszék, 249–292.
- 2005: *A magyarországi boszorkányság forrásai* IV. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2008: Boszorkányok, kísértetek, ördögi megszállottak. Politikai látomások és boszorkányüldözés Erdélyben. In Pócs Éva (szerk.): *Démonok, látók, szentek. Vallásethnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben*. (Tanulmányok a transzcendensről VI.) Budapest: Balassi Kiadó, 69–100.
- 2011: Boszorkányos hagyaték. A magyarországi boszorkányperek feltárása a kezdetektől napjainkig. In VARGYAS Gábor (szerk.): *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene. Tudományos konferencia a PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék jubiláló professzorai: Andrásházy Bertalan, Filep Antal, Kisbán Eszter és Pócs Éva tiszteletére*. (Studia Ethnologica Hungarica XIII.) Budapest–Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék, 197–254.
- TÓTH Zsombor 2005: Hitvita és marginália. Megjegyzések a (hit)vita antropológiájához (Esettanulmány). In HELTAI János–TASI Réka (szerk.): *„Tenger az igaz hitről való egyenetlenségek vitatásának előadott özöne...” Tanulmányok a XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Miskolc: Miskolci Egyetem, BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 175–197.
- T. TÓTH Sándor 1962: Géresi István aritmetikája. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Ser. Mathematica–Phisica. Fasc.* 1962(2): 48–60. [Elektronikus változat: http://www.mek.oszk.hu/05400/05407/pdf/TToth_Mat_Geresi.pdf; a letöltés ideje: 2013. október 26.]
- 1963: Géresi István aritmetikája. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Ser. Mathematica–Phisica. Fasc.* 1963(2): 74–75. [Elektronikus változat: http://www.mek.oszk.hu/05400/05407/pdf/TToth_Mat_Geresi.pdf; a letöltés ideje: 2013. október 26.]
- TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva 1989–1990: A mindennapi élet veszélyhelyzetei Magyarországon a barokk kori mirakulumirodalom tükrében. *Orvostörténeti Közlemények* 125–132: 65–79.
- UNGVÁRY György–VARGA József (szerk.) 2007: *A magyar bányaegészségügy története*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- VARGA Imre 1967: *Magyar nyelvű iskolai előadások a XVII. század második feléből*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- VOIGT Vilmos 1997: Egy „ámító”, Órás András Ugocsában. In MOLNÁR Ambrus–TÍMÁR András (szerk.): *Vallási néprajz* 9. (Kárpátaljai tanulmányok.) Budapest: A Református Egyház Teológiai Doktorok Vallási Kollégiumának Egyházi Néprajzi Szekciója, 73–92.
- WILBY, Emma 2005: *Cunning Folk and Familiar Spirits. Shamanistic Visionary Traditions in Early Modern British Witchcraft and Magic*. Brighton: Sussex Academic Press.
- ZOVÁNYI Jenő 1977: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. [3., bővített és javított kiadás.] Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.

PÓCS ÉVA

„Sárkányos” idővarázslók Magyarországon és a Balkán-félszigeten¹

Minden európai keresztény kultúra ismert idővarázslókat, sőt, adataik, nyomaik a kereszténység előtti ókorig visszakövetkeztethetők.² Az idővarázslók több fajtájának is tulajdonították a természetfölötti kommunikáció közvetlen, „látomásos” módszereit: egyfajta, a korunkbeli kutatás által többnyire „samanisztikusnak” nevezett gyakorlatot. A múlt században Szerbiában, Bulgáriában néhol még a helyszínen is megfigyelhették a kutatók a tevékenységüket. Ezek az adatok sok esetben egy sajátos felhőmásvilágra, transzban vagy álomban tett „lélekutazásokra” vallanak, a varázslók valóságosan megélt túlvilágélményeivel. Feltételezhető, hogy az Európa történeti múltjából származó adatok egy része is ilyen típusú varázslókra vonatkozik.

Tanulmányomban ezeknek a varázslóknak egyik típusával, a bolgár, illetve szerb nevükön „sárkányemberek”-nek (*zmej, zmajevit csovek*) is nevezett személyekkel foglalkozom. E varázslók tevékenysége, valamint az alakjukat övező hiedelmek egy időjárás-démon-szerepet betöltő sárkánnyal kapcsolatosak: sárkány segítőszellemük van, olykor sárkánnyá változnak, és sok esetben ellenséges sárkányok ellen harcolva biztosítják a kedvező időjárást közösségük számára.

Írásom elsősorban az ötven–száz évvel ezelőtti falusi közösségek hiedelmeire és rituális gyakorlatára vonatkozik, és főként magyar, illetve kárpát-medencei, valamint a tágabb közép-kelet-európai környezetünkből megismert anyagon alapszik. Adataim nagyobb része 20. század eleji, kisebb része későbbi (sokszor saját) néprajzi gyűjtésekből származik. Ami a történeti múlt néhány adatát illeti: az európai egyházi források adatai másodkézből, ezeket felhasználó publikációkból származnak, a varázslók tevékenységének elsődleges történeti forrásai – elsősorban boszorkányperek – főleg magyar vonatkozásban álltak rendelkezésemre.

¹ Az ezekhez az eredményekhez vezető kutatás az Európai Kutatási Tanács részéről, az Európai Közösség hetedik keretprogramjából (2007–2013), az EKT 324214. sz. támogatási megállapodása alapján finanszírozásban részesült.

² Az ókori adatokat lásd például: Franz 1909, I. 28; Kieckhefer 1989, 41; Flint 1991, 109.